

СУЧАСНІСТЬ

ГРУДЕНЬ 1991 — Ч. 12 (368)

**ВІТАЄМО УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД
ІЗ ПЕРЕМОГОЮ ПЕРШОГО ГРУДНЯ!**

М. Прокоп: ЖУРНАЛ «СУЧАСНІСТЬ» НА ЗАХОДІ

І. Калинець: СКОВОРОДА

Я. Розумний: УКРАЇНСЬКІСТЬ ДОН ЖУАНА
В «КАМІННОМУ ГОСПОДАРІ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

І. фізер: ЕСТЕТИЧНА ТЕОРІЯ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Олеся Авраменко: МАНДРИ ДУХУ,
АБО ВЕРНІСАЖ ТРЬОХ ЖИВОПИСЦІВ

П. Киричок: КРИМ І УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

ISSN 0585-8364

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

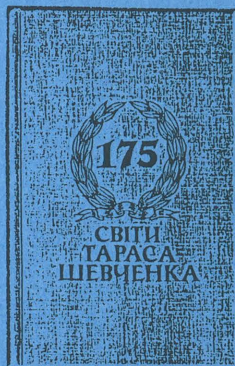
* СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: *Лариса М. Л. Залеська Онишківч, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак.*

Передня стаття Ю. Шевельова.

Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів: Записки Наукового товариства імени Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека Прологу і Сучасності (ч. 191.4), 1991, VIII+488 стор.; у твердій, оформленій Б. Певним обкладинці; наклад: 2.000. Ціна: 29,95 ам. доларів (із пересилкою)

Наша найновіша публікація — спільне видання Прологу та Наукового товариства імени Шевченка (США), зготоване до друку головно членами редакції журналу «Сучасність». Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу «Сучасність»...". До пропонованого читачам збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

* Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И

1991, 75 стор., 2 вид.; безкислотний папір ISBN 0-9628724-1-5

Ціна: 5,00 ам. доларів

Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами Організації українських націоналістів. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

* ДРУГІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ 25-28 жовтня 1990. Документи

1991, 74 стор., набір з України; безкислотний папір ISBN 0-9628724-0-7

Ціна: 8,00 ам. доларів

Збірка документів, яку зготовили до друку в Секретаріаті Руху, містить за розділами офіційні документи, прийняті на з'їзді в Києві.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Prolog / Mr. T. Kuzio

74 Nibthwaite Road

Narrow, Middx. HA1 1TG

У всіх інших країнах:

Prolog / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1115

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0542 Fax: (201) 622-1933

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ГРУДЕНЬ 1991
Ч. 12 (368)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
НЬЮАРК (НЬЮ-ДЖЕРЗІ)

«SUČASNIST» — DECEMBER 1991
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102-3892

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Лариса Онишкевич, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Наталя Енеску, *технічний редактор*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймс Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк

Усі матеріяли до редакції *Сучасности* просимо надсилати на адресу:

Sučasnist
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892

Телефон редакції: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.
Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій до рецензії.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й Видавництва Пролог.

Видас: Prolog Research and Publishing Corporation

744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0542
Fax: (201) 622-1933
Telex: 9102400276
EasyLink: 6294-6394

SUČASNIST (ISSN 0585-8364) established in 1961, is published monthly except July and August which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sučasnist is published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892 USA. Second Class postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

Зміст

- 3 Управа Прологу: Подяка засновникові
5 *Мирослав Прокоп*: Журнал «Сучасність» на Заході.

ЛІТЕРАТУРА

- 11 *Ігор Калинець*: Сковорода.
17 *Ольга Петик*: Михайлове Різдво.
22 *Марія Зубрицька*: Проблема індивідуалізму у творчості Лесі Українки.
26 *Ярослав Розумний*: Українськість Дон Жуана в «Камінному господарі» Лесі Українки.
37 *Іван Фізер*: Естетична теорія Олександра Потєбні: дериват «Берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень?

МИСТЕЦТВО

- 46 *Олеся Авраменко*: Мандри духу, або Вернісаж трьох живописців.
53 *Наталія Чечель*: І приснився мені сон...
58 *Ольга Андрусів*: Мражницькі вітражі Петра Холодного.

ПОДЯКА ЗАСНОВНИКОВІ

Висловлюємо ширю подяку Миколі Лебедеві за його ключову роль у створенні за допомогою заснованого ним Прологу нашого місячника *Сучасність* у 1961 р. як вияв зв'язку з Україною, як рівно ж і за його вклад турбот щодо втримання якості змісту публікації впродовж його існування.

Управа Прологу

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

66 *Петро Киричок*: Крим і українська культура.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

79 *Віктор Сабаль*: Затяжні проблеми сталінізму та традиційного російського експансіонізму.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

88 Радянські республіки: час суверенітету? Дискусія з представниками чотирьох республік. Провів редактор журналу «The World & I» — *Лорі Бурас*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

101 Географічний розподіл.

НАУКА І ПОЛІТИКА

107 *Яр. Мельник*: Національне і духовне (Закінчення).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

115 СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. — *Ігор Михалевич-Каплан*.

116 SEVENTEENTH-CENTURY WRITINGS ON THE KIEVAN CAVES MONASTERY. — *Наталія Пазуняк*.

120 Зміст журналу *Сучасність* за 1991 рік

128 Про авторів

ЖУРНАЛ «СУЧАСНІСТЬ» НА ЗАХОДІ (Спроба підсумків одного етапу)

Мирослав Прокоп

Цим випуском грудневого числа нашого журналу закінчуємо його видавання на Заході. Від січня 1992 р. *Сучасність* буде виходити у Києві заходами спільного видавництва, фундатори якого — "Пролог" і Республіканська асоціація українців. Нова редакційна колегія журналу буде працювати під проводом Івана Дзюби і Тараса Гунчака. Таким чином, це число за грудень 1991 р. закінчує період появи *Сучасности* впродовж 31 року на Заході — від січня 1961 до листопада 1990 року — в Мюнхені, в Німеччині, а відтак — в Ньюарку, в США. Видавцем *Сучасности* у Мюнхені було Українське товариство закордонних студій, а в Ньюарку — Дослідне об'єднання "Пролог".

Сучасність мала своїх попередників — двотижневик *Сучасна Україна*, яка виходила в Мюнхені від 1951 до 1960 року з місячним додатком *Українська літературна газета* (1955-1960). Редакторами *Сучасности* були: Іван Кошелівець (1961-1966, 1976-1977, 1983-1984), Вольфрам Бургардт (1967-1970), Богдан Кравців (1970-1975), Марта Скорупська (1977-1978, 1981-1983), Юрій Шевельов (1978-1981), Тарас Гунчак (1984-1991).

За весь час існування *Сучасности* вона, як і її попередник, була пов'язана з "Прологом" та із Закордонним представництвом УГВР, а згодом із Середовищем УГВР, проте вона ніколи не мала характеру журналу однієї політичної групи. У слові від редакції в першому числі *Сучасности* за січень 1961 р. читаємо:

Ми не збираємося редагувати такий програмовий журнал, який давав би "непомильні" відповіді на всі питання. Зовсім навпаки, у кожного автора ми цінуємо насамперед його власну думку, а не його політичну приналежність, до якої нам зовсім байдуже [...], журнал буде не партійним, а українським.

А про завдання журналу взагалі там сказано:

Він в основному буде присвячений питанням культури в ширшому значенні цього слова [...]. Наголос на проблемах культури диктується тим незаперечним фактом, що саме на терені національно-культурному точиться найзапекліша боротьба за збереження національної субстанції українського народу.

Таке кредо редакції журналу ясно вказувало його спрямування на тодішню дійсність в Україні і воно визначило його характер за весь час існування. Україна, культурні і суспільно-політичні процеси, які в ній проходять, завжди були і досі є в центрі уваги *Сучасности*. Водночас *Сучасність* друкувала статті про проблеми життя й розвитку української діаспори, оскільки перед нею також стояли і досі стоять питання — як зберегти український потенціал серед інших народів світу. Врешті, *Сучасність* як український журнал, друкований на Заході, намагалася зберегти свій "західній" характер, точніше, віддзеркалювати на своїх сторінках культурні, суспільні і політичні течії серед інших народів, інформувати про них українського читача в діаспорі і в Україні.

Зрозуміло, що впродовж десятиліть *Сучасність* не була доступна ширшим колам читачів в Україні. Вислані туди примірники здебільшого залягали у закритих фондах органів безпеки, а за читання *Сучасности* людей строго карали. Видавців і редакторів нашого журналу партійні апаратчики ляляли "буржуазними націоналістами", "вислужниками Уолстріту", "ворогами народу" і т. п. Вони хвилювалися особливо, коли на початку 1960-их рр. *Сучасність* широко розкрила свої сторінки для заборонених в Україні або деформованих творів шістдесятників, зокрема таких як окремі поезії і щоденник Василя Симоненка, а разом з тим друкувала такі самвидавні документи як листівка "З приводу процесу над Погружальським", що була висловом обурення української громадськості з приводу злочинного підпалу бібліотеки Академії Наук УРСР в Києві у 1964 р., окремі частини праці Івана Дзуби "Інтернаціоналізм чи русифікація?", есеї Валентина Мороза "Репортаж із заповідника ім. Берії" і "Серед снігів", документи про арешти української інтелігенції на весні і вліті 1965 р., матеріали про довго невідомий процес групи юристів під проводом Левка Лук'яненка, писання Вячеслава Чорновола про судові процеси, згодом матеріали про процеси над ним, про погром української інтелігенції на початку 1972 р., зокрема про арешти і суди над Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком, Василем Стусом, "Лист творчої молоді м. Дніпропетровська", документації про діяльність Української Гельсінкської Групи і про суди над її членами та багато інших. Усі ті документи, літературні твори, публіцистика, довідкові дослідження, повідомлення, що друкувалися в нашому журналі, — це першоджерельні матеріали для вивчення української дійсності останніх десятиліть.

Друкуючи матеріали про ті події, *Сучасність* старалася аналізувати тодішній розвиток української політичної думки, а також засоби, якими комуністична мафія хотіла в зародку задушити цей новий процес українського національного відродження. Паралельно з тим не менше місця відведено в журналі

"розстріляному відродженню" 1920-их років в Україні, документальним дослідженням наших досягнень того періоду і прослідженню жахливих спустошень духовної і матеріальної культури українського народу у 1930-их рр., ознайомленню світу з видатними постатями української культури та інтелігенцією, яка стала жертвою сталінської м'ясорубки.

Гортаючи сторінки річників *Сучасности*, читач знайде в них чимало статей про нашу найновішу історію, зокрема про українську національно-демократичну революцію 1917 і наступних років, аналізи політичного мислення і діяльності керівників Української Народньої Республіки, а також статті про Другу світову війну, про період німецької і згодом більшовицької окупації України, про зорганізовану підпільну і повстанську боротьбу ОУН, УПА, УГВР, про їх програмові позиції, загалом про цей особливий історичний період, в якому зорганізований український визвольний рух протиставився двом воюючим за панування над Україною і спорідненим по духу системам — німецькому гітлеризмові і московському сталінізмові.

Сучасність присвятила багато уваги питанню національної політики КППС, розкривала ненауковість її основоположних принципів, забріханість т. зв. концепцій зближення і злиття націй, єдиного радянського народу, пролетарського інтернаціоналізму, радянської людини, словом, концепції якоїсь безнаціональної амальгами гомункулусів, що мала служити заборолом для воюючого великодержавного шовінізму. В політологічних, соціологічних і економічних дослідженнях автори *Сучасности* документально доводили розміри знишень і трагедії, які національна політика КППС принесла неросійським народам СРСР пляною русифікацією, перемішуванням населення, фальшуванням їх історії, нищенням духовних первнів їх культури, економічним грабунком, роз'ятрюванням міжнаціональних суперечок тощо. Разом з тим автори *Сучасности* старалися на базі критики національної політики КППС і режиму тоталітарної диктатури дати власну проєкцію нового суспільного, політичного і міжнаціонального ладу, за який треба боротися поневоленим народам. Вони твердо обстоювали принципи демократії, як єдиної форми влади, що може забезпечити вільний розвиток людини і суспільства в протиставленні до тоталітаризму і диктатури всіх видозмін, а також принципи взаємопошани і миру в міжнаціональних взаєминах, у протиставленні до всяких виявів імперіялізму і шовінізму. При тому наші автори могли посилатися на благородний досвід українського визвольного руху в період революції 1917 і наступних років і під час німецької окупації України у 1941-1944 рр.

А втім, існувала і досі існує потреба розглядати такі питання, коли зважити, що за десятки років система комуністичної

диктатури вбила вільну політичну думку, загальмувала мислення людини чи принаймні загнала її в підпілля. При тому така тематика актуальна також в умовах діаспори, де українська політична думка часто губилася на роздоріжжях між зневіренням у можливість відродження народу і псевдореволюційною декларативністю. Під тиском ремінісценцій минулого, точніше Першої світової війни, поширювалася думка, що тільки нова війна може відкрити шляхи до визволення народу. А якщо виглядив на таку війну немає, то зайво, мовляв, надіятися на зміни в Україні. У той же час в такій атмосфері народжувалася інша крайність: на війну не заноситься, народ зрусифікований і скомунізований, отже вихід з такого стану — у збройній боротьбі, в повстанні. Правда, такі "повстання" піднімалися тільки на сторінках газетних статей або голосних публічних зборах. Насправді ж в основі такої декларативності лежала також зневіра у сили власного народу, в українську людину.

Автори *Сучасности* старалися оминати такі манівці політичного мислення. Вони обстоювали думку про здорову українську людину, яка, хоч скалічена, може перетривати найжорстокіші експерименти ворога, що її здорового первня не знищить також комуністична диктатура та духовна імперська інфільтрація і що, з другого боку, перш ніж думати про збройну революцію народу взагалі, — якщо для неї будуть пригожі міжнародні умови, а вони приходять рідко, — треба насамперед ставити на революцію духовну, на поступове відроджування нації, на використання мирних засобів боротьби, як єдиної успішної зброї в існуючих умовах. Зрештою, з появою Української Гельсінкської Спілки це стало прапорним гаслом боротьби народу.

Сучасність старалася відводити більше місця літературі, літературній критиці, науці, мистецтву. Коли існувала непорушна залізна завіса, коли доступу до України для людини зі Заходу не існувало, *Сучасність*, побіч згаданої критики тоталітарної системи поневолення українського народу, намагалася виловити і вибрати все, що в Україні вказувало на незнишимість духу народу, вказати на паростки його відродження, його опір, як він виявлявся в різних ділянках культури. Кращі зразки того, інколи мало помітного, пробудження, зокрема в поезії, у згадуваній вже творчості шістдесятників, можна знайти в перших річниках *Сучасности*, а разом з тим — гостру критику всього примітивного, нищого і вислужницького, що в ті роки продукувалося в Україні як сурогат української культури.

Рівночасно *Сучасність* друкувала оригінальні твори українських письменників і поетів діаспори, в тому числі від початку 1960-их рр. — поезії і прозу представників молодшого українського покоління, яке народилося ще в Україні, але виростало і формувалося в

умовах західних суспільств, зокрема Нью-Йоркської групи. І тепер також нові молоді літературні та мистецькі таланти знаходять своє місце в *Сучасності*, а разом з тим забуті зразки українського мистецтва і культури та їхні творці. Твори діячів української культури появлялися часто у формі окремих книжок у видавництві *Сучасности* і "Прологу". До речі, в цьому видавництві за минулі десятиліття вийшло коло 300 літературних, мистецьких, науково-публіцистичних праць і спогадів.

За час свого існування на Заході *Сучасність* старалася інформувати читачів у діаспорі і в Україні про духовні надбання народів західної культури. Це були переклади кращих зразків прози і поезії інших народів, літературна критика, есеї про панівні течії в літературі, мистецтві, статті на наукові теми, філософська і релігійна тематика, зокрема документальні статті про стан українських Церков на рідних землях, а в останні роки про відродження Української Автокефальної Православної і Української Греко-Католицької Церков.

В журналі окреме місце займали статті на зовнішньо-політичні теми. Здебільшого їх спрямування було: розглядати, який вплив можуть мати різні події міжнародного порядку на перспективи боротьби українського народу за державну самостійність. Зрозуміло, що у 1950-их рр., коли почала виходити *Сучасна Україна*, як передвісник *Сучасности*, а згодом і в *Сучасності*, в центрі їх статей на теми міжнародної політики було питання т. зв. холодної війни, психологічної війни між СРСР і західними демократіями, передусім США. За тим розвитком спостерігали тоді не тільки українці, але й вся тодішня Східня Європа, а також народи СРСР.

Проте, коли тепер переглядати тодішні аналізи і оцінки *Сучасної України* і пізніше *Сучасности*, читач може побачити доволі велику обережність, а то й скептицизм наших авторів відносно сподівань, які тоді пов'язувалися в деяких колах з холодною війною. Правда, український скептицизм впливав передусім з того, що тоді західні демократії, і перш за все США, готуючись до війни з СРСР (головним чином на словах), ставили на непорушності Радянської імперії, а народам СРСР, зокрема українцям, пропонували т. зв. непередрішенство. Часи, отже, не дуже міняються... Тільки що сьогодні народи СРСР, передусім українці, взяли свою долю у власні руки і за ними вирішальне слово. Тут варто ще згадати, що корисним матеріалом в нашому журналі у відділі міжнародної політики були рецензії на публікації чужинецьких авторів про ці теми.

А як загалом оцінювати вартість статей нашого журналу на цю та інші теми, і як оцінювати дотеперішню працю *Сучасности*, її успіхи та недоліки (а недоліків у ній також багато)? Про це можуть

сказати тільки її читачі. В цьому огляді подано лише основні факти, що можуть послужити матеріалом для висновків.

Ще декілька слів про авторів *Сучасности* — а це важливо не тільки для оцінки минулого, але й в аспекті майбутнього нашого журналу.

Як згадано на початку статті, *Сучасність*, а перед нею *Сучасна Україна* і *Українська літературна газета* зуміли згуртувати навколо себе доволі широке коло провідних діячів української культури різних профілів і здобути собі ім'я серйозного журналу загальнонаціонального характеру. Коли взяти до уваги численну і компетентну автуру *Сучасности*, то її "золотий вік" творили перші роки її появи. Це був час, коли в силі віку і активності були десятки провідних постатей української культури і громадського та політичного життя української діаспори і багато з них опинилися в колі співробітників нашого журналу. З роками таких авторів почало ставати шораз менше. Зате в другій половині 1960-их, в 1970-их і пізніше почали надходити з України самвидавні матеріали, а далі і співробітники, що було великою допомогою для розбудови *Сучасности* і побудови перших мостів єднання між українською думкою Батьківщини і діаспори.

Ця допомога була тим вартісніша, що в тому ж часі з самої діаспори "нового полку" прибувало мало, точніше, мало молодих літераторів, учених, публіцистів, громадських діячів молодшого покоління, які володіють українською мовою як інструментом культурного вислову думки. І їх далі меншає. Сьогодні можна тільки надіятися, що в міру державного усамостійнювання України, в міру, як Україна ставатиме повноцінною державою в європейській спільноті народів, її притягаюча сила буде така велика, що це причиниться до народження нових українських культурних сил в діаспорі, для яких "західній" журнал типу *Сучасности* стане духовною потребою і тривалою трибуною формування спільної думки з їх братами на Батьківщині.

А на найближче майбутнє точка опори переноситься в Україну, звичайно, при допомозі і у співпраці з силами діаспори. Зрештою, як вже видно в останніх річниках нашого журналу, точніше, від приблизно 1988 р., автори з України все більше виповняли його сторінки. В існуючих умовах це був природний процес, який, власне, відкриває можливості для спільного видавання *Сучасности* в столиці України.

ЛІТЕРАТУРА

Ігор Калинець

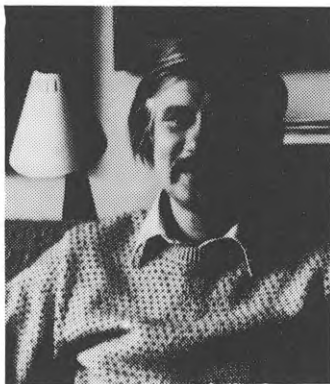
СКОВОРОДА

(із Вінка сонетів)

... Кинь Копернікові сфери,
Глянь в сердечній печери —
У душі твоїй глагол...

Г. Сковорода

1
Нема вже слова у сповитку —
розпукло з луски язика.
Дитинне ще, як не плекай —
своє лепече нам на збитки.
Та прийде щедрий час політку,
з'ядріє суть його важка:
воно і милосердя, й кат,
безтіле мрево й злата злиток.
Не май до слова співчуття,
як вгледити з нього тільки мощі,
бо гомонить гінке життя
у кожній найдрібнішій зморшці.
Воно невинне, хоч і твір
зужитих значень, зжитих мір.

Ігор Калинець

2
Зужитих значень, зжитих мір
відходить світ. Яке начало
на чалих конях наскоч мчало,
де вершник — молодий кумир?
Розвінчано поверглий мир,
а розмир не збавляє чвалу.
Вже й голову мені звінчало
самому вершнику навзір.
І я пойнявся шалом гону,
усе в мені як на коні.
Коругвою полоще гомін
в надхненні ночі, рвійні дні.

3

Під словом видзвенить папір —
ти чуєш бо, душе, — готово!
І, заморожена раптово

замри, немов у диві звір.
Настав для мене медозбір,
прудке перо в нектарі слова.
Але отямся — відрухово
ти збився на чужий манір.
Далися ознаки сонети,
коли ж неспутаний верлібр
обіцює оману лету,
коли, душе, до всеньких фібр
бриниш нестримно і нескрито,
як лід під срібляним копитом.

4

Як лід під срібляним копитом
віддасть, мов лук, високий згук,
уста розімкнуться від мук
і для проклять, і для молитви.
О, ще не все, не все убито
медвяністю лукавих рук!
Та що це знов? Лункий каблук
мені відцокує щомиті.
Де дітись? А що коли
свого коня назад погнати,
і голос, що у серце влип,
заперти за сонетні ґрати,
стриножити? — а він як вітер
сягне луною краю світу.

5

Сягне луною краю світу
республіки пісенний герб.
І знов, німу поправши смерть,
увійдемо в нові завіти.
Його кував у димній кліті
як дань богам безхитрий смерд
в часи, коли ще пісню й серп
було водою не розлити.
Від стріхи до високих сцен
омелодійнена завія —
і широзолотим вінцем
той герб обвила Соломія.
Сягне луна верхів і прірв —
і звуком станеться ефір.

6

І звуком станеться ефір...
А як з ним малось до прологу,
коли було божисте слово,
а не було землі, ні зір.
Тепер всі вуха на позір —
кричать антени у пологах,
і до космічних перелогів
присався люд, немов вампір.
Що чути доброго, що злого
і на землі й на небесі?
Чи є ще Бог і що від Бога,
чи наша мова — Божа сіль?
Сум'яття лусло, мов пузир:
Вже слово — віщий проводир.

7

Вже слово — віщий проводир:
Боян прихильний і Митуса —
до бунту вічного спокуса.
Кому хвала? кому докір?
Ведеться герць до наших пір —
гірку усмішку скрий у вуса.
У панцир вкута, наша муза
плекає кобзи перебір.
А хто той раб, що рве окови
і нам впокорує парнас
і ставить визволене Слово
при нас німих, при нищих нас?
І тою славою вповиті,
ми вже лицарство родовите.

8

Ми вже лицарство родовите.
Невже у Бога за дверми
нам тихомир'я? як це ми
з боїв вертаємося ситі?
Невже нам просвіток не світить
крізь непорушні очі тьми?
Чи ми змогли б за смерті мить
зістатися вовіки мітом?
Та інших сумнівів впоряд,

та інші букви заповітів
примарним полум'ям горять
в їдкому мороці досвітнім:
як однодневі впасти в тон?
як висловити блудний сон?

9

Як висловити блудний сон,
тремтіння вуст упіврозкритих,
в очах — метаморфозу криги
у млосне марево осонь?
В'язкі слова, немов із сот,
від губ відбитися безкрилі.
Хоч ми себе від себе крили,
та звучимо вже в унісон.
І графіку коханих ліній
змиває акварельна лінь.
Горнись в молінні на колінах
до сьйв оголених колін.
Повсюди тлін, моя промінна,
і як вповісти про нетлінне?

10

І як вповісти про нетлінне,
коли чатує небуття,
коли не знаєм до пуття,
про що благати нам уклінно.
Вогке зайнялося поліно,
тріпоче ватри ясен стяг,
коли б далось нам знаття,
що і сире вогонь поглине,
і наші Бог прийме дими,
неначе Авелеву жертву, —
то не героями — людьми,
бодай людьми дозволить вмерти.
Скінчиться сумніву полон:
який буття святий резон?

11

Який буття святий резон?
Чому вдаєшся до химери:
покинь Копернікові сфери,
забудь фотону маратон.
Один для світу камертон:
не зупиняйся в переддвер'ї —

до серця глянь — в його печерах
відшукуй злагоди закон.
Господнє царство в середині,
любові осяйний престол,
і озивається правдивий,
стоправедний її глагол:
нема ні меж, ні пут, ні впину
по всій вселенній зореплинній.

12

По всій вселенній зореплинній
бринить гармонією сфер,
аж захват дух мені запер:
що важу я, дрібна пилина?
Та суголос предвічний згине,
замовкне всесвіту концерт,
як тільки у кервавий терн
я вкоронову Людину.
Візьми спустош мене до тла,
до решти подиху, до глини.
Хай не проститься зло руїни.
Мізерний гріш моїм мольбам:
хто ми і що судилось нам?

13

Хто ми і що судилось нам?
Не возведемо вирок в віру —
візьмим свою стареньку ліру,
вернімося в самотній храм.
Бо наш псалом — не цвілий крам,
а для душі цілюше миро.
Не прийде люд смиренным миром
вклонитись праведним устам.
Бо люду ніколи. А потім
він освятить в закон обман,
торуючи путі підлоті:
щоб світ ловив і щоб спіймав!
Нам пустинь бачиться одна:
до надр у суше, вглиб до дна.

14

До надр, у суше, вглиб, до дна,
до Божої й земної суті.
Недвижна річ німа, в розкутій —
нуртує мова голосна.

Немас пісні в порохна,
зате стрімку травинку чути.
Скоріш пригублюсь до отрути,
ніж уподібнюся до пня.
Я цілю із словесних нетрів
не в заводь виплести — в бистринь
на Слово вольне: хай в тенетах
не сходить кров'ю від терпінь.
Язик черствіє, бо в ужитку
нема вже слова у сповитку.

МАГІСТРАЛЯ

НЕМА ВЖЕ СЛОВА У СПОВИТКУ
ЗУЖИТИХ ЗНАЧЕНЬ, ЗЖИТИХ МІР.
ПІД СЛОВОМ ВИДЗВЕНИТЬ ПАПІР,
ЯК ЛІД ПІД СРІБЛЯНИМ КОПИТОМ.
СЯГНЕ ЛУНОЮ КРАЮ СВІТУ —
І ЗВУКОМ СТАНЕТЬСЯ ЕФІР.
ВЖЕ СЛОВО ВІЩИЙ ПРОВОДИР,
МИ ВЖЕ ЛИЦАРСТВО РОДОВИТЕ.
ЯК ВИСЛОВИТИ БЛУДНИЙ СОН
І ЯК ВПОВІСТИ ПРО НЕТЛІННЕ?
ЯКИЙ БУТТЯ СВЯТИЙ РЕЗОН
ПО ВСІЙ ВСЕЛЕННІЙ ЗОРЕПЛИННІЙ?
ХТО МИ І ЩО СУДИЛОСЬ НАМ?
ДО НАДР! У СУЩЕ! ВГЛИБ! ДО ДНА!

МИХАЙЛОВЕ РІЗДВО

Ольга Петик

— Борщ готовий. Наливати?

— Кому наливати?

— Тобі. Звісно, тобі!

— А... ви?

— Ми борщ їли й святкували два тижні тому, забув? Кур'яча пам'ять в тебе.

— І я з вами сидів за столом у цей вечір і на другий день...

— Ти сидів. Боком сидів, скривлений, зігнутий в три біди. І коляди нашої співати не захотів. О так, ти радо святкував з нами.

Михайлова дружина засміялася. Із-за її плеча полохливо позирав син. Невістка стояла при кухні, до неї притулилася мала Ася.

Михайло охопив поглядом їх усіх. Зрозумів вагу сказаних слів. Був він і були вони. Як дві армії, завжди готові до бою. Під одним дахом. В одній сім'ї. Щось у ньому зламалося й заціпеніло водночас.

— Наливайте! Буду починати. Асю, глянь, чи там уже зірка на небі...

Онука метнулася до вікна.

— Вже є, є! Святкуй, дідусю!

Невістка з приємним усміхом підійшла до столу. Наливала в тарілку борщ.

— Мамо, дайте булку.

Дружина принесла кусень свіжоспеченої булки.

— Асю, там у сінцях є галузки ялинки. Принеси і поклади дідові на стіл.

Поклали дві пахучі галузки біля Михайлової тарілки. Дружина засвітила свічку в ліхтарі.

— Ну, вечеряй. Христос рождається!

— Славім його! — відказав Михайло.

Глянув у вікно. На небі засвічувалися одна по одній зорі. Йому стало якось млюсно. Пригадалися Різдвяні свята, які святкував у ріднім селі, у батьківській хаті, потім уже з Бронєю. Село знаходилося недалеко звідсіль, від цього міста. У цім же великім селі жили, крім українців, одна сім'я жидівська й одна українсько-польська. І йому саме судилося полюбити вродливу Броню з руськими косами, зі синіми волошковими очима. Одружився з нею. Були щасливим подружжям, поки не прийшла ця клята війна, після якої почали виселювати з усіх сіл довкола українців. Тоді в Броню вступив дух спротиву. Їй не кортіло їхати в далеку "Росію" та й Михайлові жаль було кидати рідну сторону. Щоб не залишатися в

селі, яке починало заселятися новими людьми, вони продали ґрунт, хату й перебралися на окраїну цього міста. З цих пір змінилося їхнє життя і вони самі в собі змінилися.

Михайло став широко й міцно на ногах і почав говорити молитви:

— "Отче наш, Ти, що єси на небесах..."

— "Отче наш", — почувлося, як несміливий супровід, десь там, у дверях від кімнати.

— Перестань! — скартала мати сина.

Михайло проказав "Отче наш", "Богородице Діво" і "Слава Отцю" в найбільшій тиші. Потім поклонився всім домашнім і бажав їм всякого добра.

— І тобі, і тобі добра бажаєм. Святкуй щасливо, — відповідала за всіх Броня.

Михайло сів і почав їсти борщ. Невістка Ядзя присіла недалечко на тапчані, готова після першої страви подати йому наступну. Він відчував її присутність, якусь внутрішню теплоту, що пливла від цієї молодої жінки, яку син привіз собі аж з околиць Торуня. І він не раз був вдячний Ядзі за певні жести зрозуміння і зичливості. Їв рибу і вареники, потім медівник і компот з сушені.

— Куті нема?

— Нема. Забагато роботи.

Встав. Мав намір заспівати ще дві строфи коляди "Бог Предвічний", але роздумав. Перехрестився, поклонився знову всім, що придивлялися до його "святої вечери", і вийшов з хати.

— Там мороз, візьми шапку! — почув за собою.

Ася винесла йому шапку і стару кожушину. Погладив малу по голові і велів вертати до хати.

Був січневий вечір незвичайної краси. Небо розпростерлось над землею не як покрівля, а як шлях у безмежні світи. Від цієї глибинної темної блакиті пливла заспокійлива свіжість, а від кожної зорі спускався на землю стовп проміння. Деревя в садку стояли непорушно, замерзлий сніг тривав сторожко на галузках. Все довкола начебто чекало... І ангели в цю мить готувалися до співу... Михайло стояв у дверях маленької верандки на першій зі східців, що вели на подвір'я. Він наставив очі, вуха, серце на цю свіжість, на світло, на ангельський спів... Тоді вийшов з хати син і намагався пройти попри нього, поспішав, очевидно, до свого авта. Михайло затримав його.

— Андрію, не їдь завтра, ти ж — пан своєї волі, власник приватного таксі. Не їдь, я тебе прошу, піди зі мною на мою Службу Божу.

— Та я... — зам'явся, не знав, що відповісти.

— Чого ти від нього хочеш? Він Різдво уже відсвяткував. Завтра — будний день. Треба працювати, заробляти гроші. А

взагалі, — Броня злостилася уже не на жарт, — який з тебе батько? Хочеш йому добра? Ні! Хочеш поставити на своєму! А чи я раз тобі казала, що коли ми тут лишилися, то вже мусимо бути поляками і немає на це ради? З цим твоїм, вашим, українством покінчити треба!

— Мамо, тихіше...

Андрій кинув поратися біля авта і підійшов до них. Світло жарівки, що висіла над входовими дверима, освітлило його лице і сполох в очах.

— Ух... А цей... Дивіться, як узявся страхом. Які в нього очі... І що з тебе за чоловік? — Броня з нехиттю й погордою дивилася на сина.

— Ти! Саме ти зробила з нього такого чоловіка, такого боягуза, нерішучого, слабкого!

— Я?! А може саме ти й твоя поведінка причиналася, і то дуже, до того, що його нерви так розхиталися? Хіба він не бачить, що сусіди спостерігають за нами і що не одне їм не подобається?

— Ну й перебільшує! Аж смішно! — Михайло хрипко розсміявся. — Сусіди! Ти кажеш про цю збиранину, що притяглася сюди від усіх усюдів?

— Тату, тихіше...

— Іди до чорта! — Михайло визвірився на сина.

— А, піду! Піду від вас, бо годі з вами вже витримати!

Андрій вибіг з подвір'я на дорогу.

— Збиранину?.. І ти так про людей? От не грішив би принаймні у ті "твої" свята!

— Колись були це й твої свята, ти інших і не знала!

— Це було "колись" і не вернеться. Ні-ко-ли!

Михайло і Броня стояли проти себе й відчували, як з незримого лігва вставало те могутнє, темне почування й охоплювало їх істоти.

— Відійди! — прохарчав він.

Вона кинула якийсь проклин і увійшла в хату. Михайло стояв з похиленою головою, важко дихаючи. Відтак підняв очі і побачив знову: дерева стояли, наче заморожені, сніг з блакитного зробився срібним, віддалі наблизились... З-за повітки виступала ясність... В цю пору ангели вже напевне відспівали своє "Слава на висотах Богу, а на землі мир людям доброї волі"...

Тепер слід було колядувати, але Михайло не мав з ким колядувати, а втім, йому було не до цього. Його охопив страшний жаль за всім втраченим та й за давньою ширістю і добрістю власного серця. Вже раніше, час від часу показувалося йому вовче лице цієї великої нехоті... А то, коли відчував, що Броня не любить і не шанує його, як давніше... Відомо, люди не люблять переможених, а він саме був із племені, якому не щастило...

Місяць світив ясно, непорочність ночі була така дотикальна, що

Михайло мусів вжахнутися своєї долі і своїх провин. Зійшов з останнього східця, відчинив хвіртку у садок, упав колінами на сніг, бився в груди, аж луна ішла, молився: "Боже, зглянься над нами і помилуй нас грішних!"

Андрій вернув, почув голос, побачив Михайла на снігу і подумав, що батько збожеволів.

— Лиши мене, сину... Лиши мене в спокої. Я зараз піду, а лише мушу.. Мушу йому сказати... Мушу вблагати, щоби помилував, узяв із серця ту суку, ту клятву... ненависть!.. Щоб не робив з нас дітей пекла, бо і нашо те йому? О Боже, не став поперечки надто високо! Бо коли кривда, жаль, розпука надто вже гнетуть, то й не буде Тобі з нас потіхи! Заслабі ми. Без Тебе не дамо ради! Не дам ради я, інші, — ніхто! Не дамо ради, не дамо!..

— Мамо, Ядзю! Ходіть сюди, а то тато...

Вибігла Ядзя, повели Михайла в хату. Дружина не показувалася, закрила двері від кімнати. Михайлові постелили в кухні, де звичайно тепер спав. Заснув швидко. Важкий сон привалив його, як камінь.

Коли з єдиним знайомим тут українцем вертали з ранішньої святкової відправи, забіг їм дорогу сусідський хлопець. Михайло зупинився, побачивши перед собою його лице.

— Пане Марич! Пане Марич!

— Що сталося? Кажі до ладу!..

Хлопець скривився, його простягнена вперед рука зомліла. Зараз же відвів Михайлового товариша набік і почав шептати. А Михайло уже знав. Великими кроками біг додому. Зустрічні люди якось тривожно здоровили його, відвертали голови. Недалеко дому побачив Ядзю. Ішла дорогою йому назустріч. Біля неї — заплакана Ася. Коли приступив до невістки, вона впала йому на груди з коротким придушеним криком. Підняв її голову.

— Андрій?

— Тут, зараз за першим поворотом, — показала рукою.

— Це вона винна. Коли б був пішов з вами на цю відправу... І що їй шкодило? А він її боявся... Як я не могла цього стерпіти! Як я не могла цього всього стерпіти!..

І тоді знову появилось між деревами придорожніми вовче лице цього темного, дикого почування... Перехрестився і, взявши за руку невістку й онуку, пішов до хати. На подвір'ї перед верандкою стояли сусіди і від них дізнався, що Андрій, їдучи цього ранку досить швидко по вкритій ожеледдю дорозі, скотився з автотранспортом у рів.

— Вдарив при цім у дерево. Невелике деревце... Звичайна слива...

— Швидка допомога була зараз, але навіть до шпиталю не брали.

“Це все сталося, коли я молився? — міркував Михайло нібито зовсім тверезо. — Ну так”, — розмовляв зі собою. Ще ніколи не стояв у костьолі (там молилися тепер українці) з таким хмурним обличчям. І ще ніколи не співав “З нами Бог” у настрої такого пригнічення й гніву водночас.

У хаті на топчані лежав Андрій з заплющеними очами, блідий, звичайний. Потрошені груди були накриті шаллю. Михайло глядів на сина, придивлявся... Нотував кожну рису його обличчя, ті нервові руки. Раптом замітив... Броню. Приволіклася звідкілясь, стояла оподалік... Ні, це не був її хід, її вигляд. Це не була вона. Зігнута, як розбите громом дерево. Як спалене дерево. З-під хустинки на вперте чоло висунулося пасмо білого волосся. Білого волосся? Михайло наблизився до дружини, торкнувся її плеча. Не повернула голови.

— Я винувата. Я...

— Не говоріть, сусідко! — Винувата ожеледь на дорозі. І він сам... Трохи швидко їхав. Так йому було призначено. Мусите з цим помиритися.

І Михайло мирився... Завжди зі всім мирився. Бо мусів.

Після похорону Ядзя заявила:

— Не буду тут. Поїду з Асею до своїх. Там будемо жити на справжній польській землі, між своїми, в чистім повітрі. А тут... чорт-зна що... З самого початку вичула в усьому якусь фальш...

І з цим мусів згодитися. Залишилися з Бронєю в порожнім домику і дивилися з цієї своєї гори на місто. Немов пливли понад ним у сірих хмарах. Радість зникла з їх життя. Але покинула їх також ненависть. Вже не показувалося ніде її жахливе обличчя. Михайлів смуток був безмірний, та він коло нього ходив і порався та й так його гладив-вигладжував, аж стало це почування дуже тонким, наче дістало крила... Відірвалося від землі... І тоді стало легше.

Перемишль, грудень 1988 р.

ПРОБЛЕМА ІНДИВІДУАЛІЗМУ У ТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Марія Зубрицька

Уже сама поява у творчому доробку української поетеси індивідуалістичних настроїв є яскравою ілюстрацією того, як Леся Українка надавала літературного статусу тим питанням і проблемам людського буття, яких наше письменство не зауважувало або не визнавало. Схематично історіографія проблеми індивідуалізму у творчості Лесі Українки зводиться до двох взаємовиключаючих тез, які почасти можна розглядати як вияв тих чи інших тенденцій у суспільно-політичному та культурному житті України. Перше твердження, опираючись на поліфункціональність наукової інтерпретації драматичних творів поетеси, однозначно підкреслювало наявність індивідуалістичних ноток у її творах: з цим погоджувались усі українознавці, починаючи від Дмитра Донцова — автора статті "Поезія індивідуалізму" і закінчуючи дослідниками 1920-их років — Миколою Зеровим, Павлом Филиповичем, Михайлом Драй-Хмарою, Борисом Якубським.

Розбіжність поглядів виявилась тільки в характеристиці індивідуалізму Лесі Українки. Донцов, Зеров, Филипович і Віктор Петров підкреслювали вплив передової європейської філософської та літературної думки на творчість української поетеси. Б. Якубський та М. Драй-Хмара заперечували будь-який вплив як можливий поштовх чи модель для творчих задумів Лесі Українки.

В умовах повсюдного, в усіх сферах культурного і політичного життя, тяжіння до колективності, в умовах визнання голосу громади як визначального і вирішального, окреслилася друга теза в українському радянському літературознавстві, яка априорі заперечувала індивідуалістичні мотиви в драмах поетеси. Отже, окремі аспекти й орієнтири у з'ясуванні природи індивідуалізму Лесі Українки були закладені ще у 1920-ті роки, і на особливу увагу претендують положення та твердження М. Зерова, який у своїх студіях інтегрував "зовнішні" та "внутрішні" чинники даної проблеми. Погоджуючись із вченим, можна стверджувати, що однією з детермінант індивідуалістичних настроїв у поетичному світовідчутті Лесі Українки є позиція поетеси до сучасного їй українства, пасивного, консервативного, не здатного усвідомити свою національну ідентичність.

Невідповідність замкненості духовних процесів на Україні і

Текст доповіді виголошений на Міжнародному симпозіумі "Леся Українка і світова культура", що відбувся у Луцьку 3-6 вересня 1991 р.

відкритості поетичного світу Лесі Українки, конкретності, надмірної прив'язаності до традиції національної ментальності і високого рівня абстрагування, інтелектуальності творчого генія поетеси поглиблювали лакуну між її текстами та їх реципієнтами: досить пригадати міт про "екзотизм" та "холодний академізм" творів Лесі Українки, до розвінчування якого проклали шлях Андрій Ніковський та М. Зеров. Драми поетеси залишились за порогом сприйняття, вони не задовільняли українського читача: горизонт очікування не міг бути досягненим.

індивідуалізм у творчості Лесі Українки — це перш за все потреба відродження в умовах громадської і культурної депресії ідеалу творчо сильної і вільної особистості, це протест проти культу кволости, беззахисності зневір'я — явища ендемічного для нашого письменства. Звідси — дух прометеїзму як вияв нескореності, бунтарства та непокори, сильної та незалежної індивідуальності. Але прометеїзм — це і страждання, і самотність. Поставивши в центр своєї творчості проблему індивідуума, суверенності творчого "я", внутрішньої свободи, поетеса відкриває в українській літературі проблему людини з усіма її тривогами і надіями, з висотами і проваллями її духу.

Варто продовжити міркування дослідників 20-их років про еволюцію у творчості Лесі Українки гуманних ідей німецького філософа Ф. Ніцше. Мова йде не про пласке наслідування поетесою філософії життя Ніцше, яке вона заперечувала у листі до О. Кобилянської (з 20 травня 1889 року), а про складний процес творчості, в якому принцип заперечення і компенсації є не менш плідним, ніж принцип аналогії. Тематична та ідейна подібність у Лесі Українки і Ф. Ніцше свідчить про непросте діалектичне сприйняття поетесою окремих положень німецького філософа. Органічно суголосними у Лесі Українки та Ніцше є той конгломерат ідей та мотивів, поглядів на античну культуру, який можна охарактеризувати терміном "еллінізм", який уперше в українознавстві ввів Освальд Бурггардт. Звідси й античний корінь, античне розуміння проблем індивідууму і трагічності, невідворотності його поразки у боротьбі з природою, долею, світом, що в загальному суперечило християнському світоглядові.

У творчості поетеси є різке розмежування понять "страждання" і "співчуття", протиставлення яких є однією із центральних проблем німецького філософа. Теза Ніцше у його праці "По той бік добра і зла" про те, що "виховання великого страждання в усьому досі вивищувало людину", підтверджується прометеїзмом Лесі Українки. У творчості поетеси Прометей — фігура, не індивід, а образ — функція, що уособлює смисл людського страждання. Страждання у поетичному світі Лесі Українки супроводжує всіх героїв із яскраво вираженими рисами сильної індивідуальності: Річарда Айрона (У

пуші), Міріям (*Одержима*), Тірцу (*На руїнах*) і т. д. Теза Ніцше про те, що "в людині є матеріал, уламок, глина, бруд, хаос, але є в людині і творець, скульптор, твердість молота, божественний глядач" співмірне з принципом бінарної опозиції, за яким структурно побудований поетичний світ Лесі Українки — протиставлення світу духовно вивишеного і світу матеріально приземленого. Тому розбіжність світогляду творчо сильних натур і часто пласкої моралі громади стає однією з ідейних та тематичних домінант у творчості поетеси. Світ у драматургії Лесі Українки роздвоєний історично, морально і соціально. Психологічна і моральна невідповідність у поведінці одиниці й околу передається у Лесі Українки, зрештою, як і в Ніцше, чисто фізичними мірками простору, які визначають фігурно величину смислу людського буття: високість, скеля, гора/низина, долина. Висота смислу включає в себе функціональні риси відчуження та самотності: Голгофа в *Одержимій*, американська пуша в *У пуші*, північ в "Одному слові" в певній мірі виступають символом людської загубленості, покинутості у світі.

У творах Лесі Українки дисгармонія творчо сильної індивідуальності і суспільства, — первинна дисгармонія, — приводить до порушення балансу внутрішніх сил, порушення смислових рівнів свідомості, тобто до вторинної дисгармонії. Відбувається драма руйнації цілісності "я", процес, який М. Зеров назвав "порушенням згоди з самим собою", а Михайло Бахтін — "неспівпаданням героя з самим собою". Через ці випробування проходить Річард Айрон, Міріям, адвокат Мартіян. Саме в таких умовах втрачається чітка розмежованість понять добро/зло, чеснота/гріховність, вірність/зрада, любов/ненависть.

Характерно, що розділеність поетичного світу Лесі Українки на сильних і слабих органічно зумовлює і два типи інтимних стосунків між героями. Почуття, як і самі герої, приречені на поразку, трагізм вкорінений у самому її походженні (Мавка і Лукаш, Міріям і Месія, Річард і Дженні, Дон Жуан і донна Анна, вілла і юнак).

Проекцією поемічного ставлення світу до вольової особистості є діалог, "словесні турніри", в яких схрещуються різні світогляди, виявляється глибинна сутність "я" на фоні "іншого". Діалог у таких драмах, як *У пуші*, *Камінний господар*, *На руїнах* позбавлений суголося, діалектичності, він наскрізь різноголосий: кожен голос виявляє виключне відчуття своєї унікальності і всіма засобами захищає її. У конфліктних ситуаціях (вигнання Річарда Айрона, Тірци, прокляття Міріям), в яких герої постають перед гамлетівською дилемою і роблять свій трагічний вибір, діалог переростає в стихомітію. Драматична розполовиненість світу виключає можливість діалектичності діалогу поетки. Тут мова йде тільки про перемогу/поразку того чи іншого голосу, бо злиття, синтеза при-

водить до розчинення однієї свідомості в іншій — отже, до нівелювання особистості. Діялог у драмах *У пуші*, *Кассандра*, в *Одержимій*, *На руїнах* виконує функцію глибшого відчуження, різкого розмежування, не припускає найменшої можливості порозуміння. Винятком, мабуть, є тільки *Руфін і Прісцилла*, де звичний для творчості Лесі Українки *агон* змінюється поміркованими, розлогими розмовами.

Проблема індивідуалізму у творчості Лесі Українки перетинається з больовою точкою її поетичного світогляду — феномен трагічного. Чи не тому поетеса тяжіє до античних часів, до біблійних сюжетів, в яких гостро й однозначно відчувається туга людини за гармонією і бунт її проти трагічної невідворотности, фатуму. Обидва потужні генератори європейської культури — античність і християнство — в основі своїй трагічні, бо в центрі їхньої уваги людина з її неспокоєм і протиріччями. Саме античність і християнство стали формою для поетичної думки Лесі Українки, яка є виявом двох начал "творчість—трагізм".

Маштабність потрактування українською поетесою проблем індивідуалізму співмірна із загальноєвропейською думкою того часу. Власною творчістю Леся Українка підтвердила свої слова: "Протести особи проти околу, що конечне викликає за собою поривання "ins Blau", становить неминучий момент в історії літератури кожного народу, такий момент, здається, тільки тепер вповні настав для української літератури".

УКРАЇНСЬКІСТЬ ДОН ЖУАНА В «КАМІННОМУ ГОСПОДАРІ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Ярослав Розумний

1

Тема й тип Дон Жуана склалися із середньовічних еспанських переказів та лицарських сатиричних пісень про лицаря-розкішника, що перетворив своє життя в безкарний культ кохання. Згодом тему доповнено античним мотивом статуї-месника та фольклорним образом завзятої людини, яка зухвало запрошує статую до себе на вечерю, за що платить власним життям.¹

Це була літературна реакція на розгульність і пиху епохи експансивних війн за Новий Світ та на середньовічну інквізицію вільного думання. Закріпилася донжуанівська ідея філософією ренесансного протесту проти середньовічного централізму, всемогутності влади й держави та догматичного аскетизму церкви, що все земне й тілесне вважала гріховним. З таких політично-етичних джерел вилонився тип Дон Жуана й закорінився в національних літературах наступних століть, ставши втіленням свободи, самоствердження людини та мистецькою формою, в яку письменники різних часів і культур вливали суспільний, моральний та філософічний зміст свого національного мікрокосму. В залежності від естетичних смаків доби, характерностей етнопсихології й національного темпераменту, донжуанівська проблема маніфестувалася у жанрах драми, трагедії, комедії, трагікомедії, сатири або іронії.

Первотвором літературних варіантів світової донжуанівської теми була драма еспанського ченця Тірсо де Моліни (Габрієля

Ярослав Розумний

¹Доповідь прочитана на Міжнародному симпозіумі "Леся Українка і світова культура", що відбувся в Луцьку 3-8 вересня ц. р.

Теллеца, 1571-1648) *Севільський ошуканець, або Камінний гість* (1630), у якій любовник Дон Жуан убиває батька зведеної Анни, запрошує його статую до себе на вечерю, і цей потиском своєї камінної руки викликає в Дон Жуана страх і покаяння, провалюючись у підземний світ кари.

Вийшовши за межі свого походження, еспанський Дон Жуан трансформується в міру політичного клімату, моди та норівів прибраної батьківщини.

Італія, що першою зацікавилася еспанським любовником і звідником, наділяє його прикметами комічного жартівника, релігійно-індиферентного та з нахилом до атеїзму. Своє мислення і вчинки італійський Дон Жуан хитро маскує ідеями гуманізму.

У Франції, яка користувалася італійськими зразками, наголошена арогантність Дон Жуанового атеїзму, а в Мольєровій інтерпретації тема вперше набирає соціального забарвлення. Це — вільнодумець, свідомий насильник, егоїст і цинік — типовий для Франції XVII століття "лібертин", що затирає межу між свободою думки й свободою інстинкту, маскуючи їх інтелектуальністю.

В Англії Дон Жуан стає втіленням розпусти англійської аристократії та королівського двору XVII століття, який мотивує свою аморальність модною тоді філософією сексуалізму. Об'єднавши холодну раціональність з крайнім темпераментом, англійський Дон Жуан допускається скрайньої розпусти, оргій, грабежу і вбивств, перевищуючи цим усіх своїх попередників. Місце веселого дотепу й легкого жарту, питомих італійським п'єсам, перебирає важкий і масний гумор, а тонкі французькі натяки — відверта порнографія.² Англійські й французькі Дон Жуани XVIII століття менш вульгарні, зате загрозливіші своєю поведінкою й манерами, що й віддзеркалювало дещо змінене моральне обличчя аристократій обох суспільств.

У Дон Жуанів повищої епохи домінує загострена антисоціальність та ехидна, а то й брутальна аморальність, яка завжди знаходила своїй поведінці теоретичні моральні об'легшення.

Доба романтичного бачення донжуанівської теми почалася оперою В. А. Моцарта "Дон Джованні" (1787) на лібретто італійського драматурга Лоренцо да Понте. Моцартова музика наголошувала гуманістичні прикмети в особі Дон Жуана, який бачив своє самореалізування в життєвій насолоді. Характерний попереднім трактуванням теми конфлікт одиниці й суспільства, Моцарт — да Понте замінили внутрішнім конфліктом героя в обличчі об'єктивної людської приреченості — смерті. Таке розуміння типу Дон Жуана створило уявлення про нього, як самітника-бунтаря й шукача ідеалу "вічної молодості й жіночості",³ людини, що нібито знайшла "порозуміння" й "гармонію" зі своєю приреченістю.

В 1787 р., коли була завершена й поставлена (у Празі) опера

"Дон Джованні", Моцарт писав своєму смертельно хворому батькові Леопольдові: "Оскільки ... смерть є справжньою ціллю нашого існування, я, в останніх кількох роках, створив собі таке близьке відношення до цього найкращого й найвірнішого приятеля людства, що його образ не тільки не лякає мене, але, справді, дуже заспокоює і втішає!"⁴ Однак напередодні своєї смерти Моцарт каже зовсім інше: "Тепер залишати моє Мистецтво, коли я вже не мушу бути невільником моди, коли я можу літати на крилах фантазії..."⁵ Отже, в обличчі власної смерти Моцартова "гармонійність" між життям і смертю, чуттям і розумом, бажанням і реальністю зникають і перемагає трагедійна людська приреченість, що й лягло в основу донжуанівської теми у філософії романтизму.

В німецькому романтичному світосприйманні донжуанівська легенда часто наближається, а то й сплітається з фавстівською, бо і Дон Жуанові, і Фавстові спільна прикмета тілесної гріховності й людського бажання ума збагнути надприродну "логіку". Обом характерний дух спротиву й гордині та намагання переступити границю суспільних законів. Дон Жуан робить це в ім'я насолоди, а Фавст — задля пізнання. З цього міркування народжується новий мотив у донжуанівській темі — мотив реабілітації еспанського й інших грішників та прощення їм гріхів минулого. Він став відображенням шукача вишого й ідеального, себто віддзеркаленням філософії романтизму. Однак безрезультатне шукання ідеалу краси й розчарування у своїх спроможностях, зрозуміти не досяжне, викликає в романтичного Дон Жуана бунт проти метафізичного й суспільних конвенціональностей.

У дусі Е. Гофмана, який довільно наслідував да Понте — Моцартового Дон Жуана, підійшов до донжуанівської теми російський інтерпретатор О. Пушкін, даючи перевагу містичним прикметам героя. Традиційний конфлікт одиниці й суспільства переростає в Пушкіна у трагедію пристрастей.⁸ Оправдують вчинки Дон Жуана теж французькі письменники П. Меріме й А. Мюссе, а А. Дюма розвиває романтичний мотив прощення й спасіння Дон Жуанової душі, наділяючи його почуттям справжньої любови.⁹ Ірландець Б. Шов у своїй філософсько-пародійній драмі *Людина й надлюдина*¹⁰ дивиться на Дон Жуана з позиції філософії віталізму. Його героя "переслідують" присутність жінки — втілення первооснови "життєвої сили", яка стоїть на дорозі героєвого мислення, мистецької самореалізації та стремління сягнути вершин ідеалу "надлюдини".

Модерним баченням теми Дон Жуана є драма української письменниці Лесі Українки *Камінний господар* (1912).

У цій темі Леся Українка відзначає щось "містичного" й "диявольського", щось, що видумав "ворог роду людського" та об що протягом століть розбиваються "найкращі натхнення і найглибші думки" людських намагань розгадати таємниці життєвих протиріч та парадокси міжлюдських стосунків. Темою, на яку, згідно з її оцінкою, писано багато, але "добротою написано мало".¹¹ Свого *Камінного господаря* Леся Українка вважає "українською версією світової теми про Дон Жуана",¹² в якій вона не мала на меті "подавати щось нового до усталеного в літературі типу Дон Жуана, хіба лише підкреслити анархічність його вдачі".¹³

Ідеєю *Камінного господаря* Леся Українка бачить перемогу "камінного, консервативного принципу, втіленого в Командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки (Донни Анни), а через неї і над Дон Жуаном — "лицарем волі".¹⁴ Цей автокоментар Лесі Українки накреслює загальну концепцію драми, а в листі до Ольги Кобилянської (20 квітня 1913) авторка її доповнює характеристикою, модифікуючи традиційні риси героїв легенди. Однак оригінальність і українськість донжуанівської теми Лесі Українки, з погляду філософічного й формального, є в чомусь глибиннішому.

Погодившись із думкою Л. Старицької-Черняхівської, що *Камінний господар* є віддзеркаленням полеміки між тогочасними представниками двох суспільно-політичних орієнтацій, себто тих, що боронили думку "оволодіння державним апаратом" і тих, що вірили в "анархічне заперечення всякої державності",¹⁵ вважаємо, що ця полеміка була тільки мистецькою вихідною точкою Лесі Українки у сферу надчасових і надтериторіяльних проблем людських взаємних стосунків та парадоксів життя.

Автор *Камінного господаря* розглядає їх у контексті панівних течій європейського суспільно-філософічного мислення минулого й початку ХХ століття, — на тлі поглядів Г. Гегеля, А. Шопенгавера, Ф. Ніцше, Г. Ібсена, Б. Шопа та інших крізь свою власну призму, що корінилася у традиційному українському світосприйманні, тому що оформлене у філософії Г. Сковороди й П. Юркевича та таких філософсько-орієнтованих письменників як М. Гоголь, Т. Шевченко й І. Франко. А структуру, поетику й драматичну ідіому *Камінного господаря* Леся Українка формувала в руслі й за моделями українського мистецького авангарду початку ХХ століття.

В основному драма торкається вічних екзистенціальних питань — конфлікту між людською мрією й реальністю, чуттям й інтелектом, свободою й камінно-консервативним та джерел енергії, що мотивують людину в її самореалізації у світі відсутньої рівноваги й гармонії. На ці полярності драматург дивиться не з позиції однієї, а з суми філософічних систем, у центрі яких поставлена "романтична" іронія, яка зосереджується на відношенні

людини до протиріч, що існують між дійсністю та людськими ілюзіями. Леся Українка "випробовує" життєздатність різних етичних і філософічних гіпотез і аксіом своїх попередників і сучасників, ілюструючи ці "правди" поведінкою своїх героїв та їх остаточними долями.

Творчо вона здійснює це в душі сентенції Шарля Огюстена Сент-Бева, який окреслював жанр драми як "доречне перебільшення"¹⁶ та Байронового — "О воле, найясніша ти в темницях",¹⁷ себто методом експресіоністичних гіпербол та антитез. Таке гіперболізоване й антитетичне світосприймання Лесі Українки органічно пов'язане з її особистим характером та біографією. Її вдача, писала Леся Українка А. Кримському, виробилася дуже рано й "ніколи не мінялась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд», а він такий добрий для гарту".¹⁸

Своє розуміння й ставлення до певних естетичних і філософічних течій епохи Леся Українка висловила в репліці (в листі до матері) на критичну статтю С. Єфремова "Символізм и декадентство", коментуючи, що "в чистому виді символізм — логічна неможливість", що "мораль у натуралістів була — мораль позитивізму", а Золя кається не в своєму "індиферентизмі" й "безпринципності", але в "відкиданні ідеалу", бо "можна мати принципи", т. зв. "правила" й не мати ідеалу.¹⁹ В тій же реакції на статтю Єфремова вона квестіонує традиційну тенденційність критиків, що "групують" письменників за течіями й стилями — романтизму, реалізму й новоромантизму, не додаючи того, що часто "реалізм і романтизм єднаються в лиці одного автора".²⁰

До цих теоретичних міркувань Лесі Українки слід додати біографічний фактор, що позначився на характері її драми. Чинник, зумовлений її трагічним досвідом, її постійним змаганням зі своєю приреченістю, боротьбою, що проявлялася в авторській "погорді до смерті" й зневазі до особистого щастя, бо над усіма нами, пише Леся Українка А. Кримському, постійно висять "катастрофи", а наше щастя хіба в тому, що ми не знаємо, "коли вони впадуть" на нас.²¹ Це був психологічний стан, зумовлений недугою письменниці, що найяскравіше виявляла себе у "хмарний час" своїх настроїв, у приступах "творчого божевілля" та "з гарячкою в крові", часто втікаючи у світ віддаленої античності, міту й казки.

Всі ці чинники, теоретичні й суб'єктивні, позначилися на світосприйманні й стильовій манері драми *Камінний господар*, на специфічності відчуття й бачення ідей, на кресленні персонажів, їх сценічному відтворюванні та на атмосфері сюжету, в якому змагалися драматургова чуттєвість і думка.

Це антитетично-цілісне світосприймання Лесі Українки зробило драму *Камінний господар* твором особистих травм та глибоких філософічних узагальнень. У ньому психологічна проникливість автора в комплексний світ своїх героїв, тонка іронія над їх поведінкою, майстерне сплетення антитез чуття й мислі та стильовий аскетизм.

Побудований, наче на практичному принципі афористичної дефініції Сквороди — "Життя є філософія, і філософія є життя", *Камінний господар* втілює головні філософічні концепції епохи й надчасу у своєрідному чотирикутнику людських колізій — в Дон Жуані, Донні Анні, Командорі Дон Гонзаго й Дольорес. Другорядні дійові особи (зокрема Сганарель і Маріквіта) є психологічним відпруженням та дзеркалом комічності ідеалів центральних персонажів драми. В цих персонажах — ідеї ірраціональної "волі" Шопенгавера та його вчення про сліподіючі сили, продуктом і жертвою яких є людина, про всесильність розуму (Донна Анна), культ моральності влади та право провідника застосовувати всі середники для реалізування інтересів держави (Гонзаго) або влади (Анна). Тут егоцентричний опортунізм — "все або нічого" Кіркегарда й роздвоєність між моральною безоглядністю й свободою чуттєвості Ібсена (Анна).

В героях *Камінного господаря* багато паралель з ідеями Ніцше про людську "волю до влади" (головно Анна), стремління до самодисципліни (Гонзаго) та до творчої завершеності (ліричний герой). Уявлення Ніцше про "надлюдину", себто індивідуальність, що прямує до здатности творчо скеровувати свою стихію та виходити понад почуття ненависти й жадоби помсти; його погляди на етичний індивідуалізм і людську свободу від насильних ідеологій та правил. Та, врешті, теорія Ніцше про вічний конфлікт між принципом "діонізіянським", органічно буйним і одночасно трагічним, та "аполлонівським" консерватизмом — джерелом однобічно-умовних схем речей. Ці принципи-типи культур Ніцше намагається "сублімувати" й гармонізувати в "цілісній культурі" й "цілісному колективі" на засадах антимасовості, індивідуального вибору етичного кодексу та культу форми, яка прямувала б до рівня "прекрасного".

Отим стимулом, внутрішньою енергією, яку Шопенгавер зве іраціональною "волею", Гегель "розумовістю", Ніцше "гоном" до влади, Шов жіночою "життєвою силою", — в Лесі Українки є своєрідний антитетичний сплав вольовості й емоційности з перевагою останнього. З одного боку, вчинками її героїв керує містичний принцип, що не піддається людській дефініції й логіці (Дольорес), а з другого — оте "*contra spem spero*" і "незламний"

віталізм, який авторка окреслює "жіночою провербіальною живучістю" (Анна). Поруч і над ними існує скептицизм драматурга та етичний і пізнавальний принцип, що має паралелі у філософії Сковороди, й концепція ідеального, реального й того, що мало б бути у постулатах Юркевича й українському світосприйманні.

"Серце" пронизує всю драму й виявляється в різних формах самореалізації героїв. У Командора й Анни воно прагматичне і є запорукою громадської "почесности" й закріплення влади; в Дон Жуана це почуття стихійне, що на кінці драми переходить в "одчай", а в Дольорес це неокреслене почуття, що веде до самопожертви. Спільним знаменником цих виявів "серця" є відсутність взаємності й гармонійної завершеності.

Коллективно "personae dramatis" *Камінного господаря* творять макросвіт ідей і їх колізій, а індивідуально кожний з персонажів є мікросвітом, в якому схрещуються й зударяються основні концепції драми — свобода, влада й закон з однією підкресленою домінантою. В не надто глибокого "мислителя" Дон Жуана наголошена абсолютна, до меж анархічності, свобода, з претензіями Ніцшевої "надлюдини"; в Донни Анни вперте й безоглядне стремління до влади, що розумом, хитрощами й своїм жіночим чаром підпорядковує громадські правила своїй концепції волі, а воля це — влада й "потрібен камінь, коли хто хоче будувати міцно своє життя і щастя". В Командора акцентоване "камінне" служіння громадській етикеті та державному й Божому законові, а в Дольорес — іраціональне серце й містична надзаконність.

Авторове згушування барв і драматична загостреність світосприймання героїв впливає з двох джерел — суб'єктивного й об'єктивного, які зливаються в одне психологічне й мистецьке русло. В ньому автобіографічний первень²³ безнастанної боротьби чутливої душі драматурга зі своєю чорною долею і зневірою в осягнення повної любови та розумове зусилля поетки перемогти в собі ці почування і вбрати їх в об'єктивне, віддалене від себе філософічне узагальнення трагедійності. Тут намагання Лесі Українки пізнати й синтезувати своє особисте страждання й іронію свого життя та перекласти біль на мову мистецтва.

В дусі концепцій Сковороди, Юркевича, Ніцше й інших, у підтексті *Камінного господаря* приховане стремління драматурга до "сублімації" й естетизації серця, просвіченого етичним розумом, відромантизування серця, як основи внутрішньої й зовнішньої гармонії; авторове й людське шукання доріг до себе, свого щастя й того, що "повинно" або могло бути, значить, до моральности людських стосунків, етичної влади та "живої" любови — "дитини волі".

У драмі є намагання наблизити, згармонізувати світ "діонізіянський", що в Дон Жуані, Дольорес і, до значної міри, в Донні Анні, зі світом "аполлонівським", що в Командорі Дон

Гонзаго, та досягнути, наскільки він об'єктивно можливий і реальний, ідеал "цілісного суспільства" й "цілісної культури" Ніцше. Значить, ідеться про "приручення" анархічної стихії Дон Жуана, егоїзму й гордовитого гону до влади Донни Анни, "камінності" етики Дон Гонзаго та екзальтованості Дольорес. Передумовою для досягнення цього мала б бути узгодженість "серць", але в драмі вона недосяжна, як і в житті автора драми. Леся Українка вирішує це питання трагедійно — перемогою "камінної" своєї долі.

В моменті, коли між Дон Жуаном і Анною починає народжуватись любов, як наріжний камінь "нової" влади, яка мала б "скріпляти й руйнувати всесвітні трони", Командор камінною правицею заморожує Дон Жуанове серце, а "лівицею ставить Донну Анну на коліна". Перемагає, отже, не "серце", а "камінність", як драматургова метафора реальності, влади консервативного закону над свободою та іронії людської віри в ідеал.

Ця трагедійна розв'язка колізій драми, як і ціла драма, є відкритою для багатьох можливих інтерпретацій чи спекулювань, але одночасно вона створює ряд труднощів, що випливають з драматургового комплексного відчуття й мислення, в якому світи бажання й дійсності, мислі й чуття, стихії і порядку, суб'єктивного й об'єктивного, так антитетично й нероздільно сплетені, що їх важко розглядати з однієї площини чи філософської системи. Їх розуміти неможливо, а треба радше відчувати, емоційно поринувши у світ автора *Камінного господаря*.

4

Таке думання, відчуття й комунікування Лесі Українки органічно вплітається в контекст українських мистецько-культурних течій початку ХХ сторіччя. В період світоглядного неспокою, криз, розпачу й пошуків надії, часу конструктивного й анархічного ломання традиційних форм і креслення нових шляхів у мистецтві та утопій завтрішнього дня.

В українському мистецтві часу *Камінного господаря* проявляються течії кубо-футуризму Давида Бурлюка й Олександра Архипенка з акцентом на схематизм і абстракціонізм; конструктивізму й супрематизму Константина Малевича й В. Татліна; монументалізму візантійсько-українського іконопису Михайла Бойчука; нових форм барокко, клясицизму й романтизму.

В листі до О. Кобилянської Леся Українка накреслює формальне трактування своєї "першої справжньої драми" *Камінний господар*. Згідно з цим автокоментарем, її заміром було "сконцентрувати" стиль драми, зробити його "ляконічним", позбавити драму "ліричної м'явості та розволікlosti", а сюжет втиснути в "короткі енергічні риси", дати йому шось "камінного". І, врешті, ця драма,

згідно з її замислом, повинна нагадувати "скульптурну групу".²⁴

Отже, в основу драми, — її лексики, образности й структури покладено принципи кубо-футуризму з його стихійними силами природи, та похідних з нього — конструктивізму й супрематизму, з акцентуванням формальности композиції, зведення природних зовнішніх форм маси до її геометричних еквівалентів, чіткості організації площин та формального абсолютизму, що мав би очистити ум та емоції.

В структурі *Камінного господаря* та його ідіомі помітна традиційна візантійсько-українська увага до чистої лінії з характерною їй монументальністю, рухливістю й динамізмом та іконописна площинність з наголосом на ідею, а не матеріальність. Неоклясична дисципліна слова, фрази й афоризму та необароккова гіперболізація з експресіоністичним згушенням барви в портретах персонажів драми.

Згадані течії, а зокрема теоретичні принципи конструктивізму й супрематизму, вплинули на специфічність діалогічної форми Лесі Українки, в якій "лінії" почуття й думки та ідеального й реального зударяються, схрещуються або біжать паралельно, шукаючи "координат", і зникаючи у своїх траєкторіях.

Отже, своїм філософічним трактуванням творчої фактури й стилістично-комунікативною манерою, *Камінний господар* є складовою частиною процесів і творців українського авангарду. Він є тим, чого своєю творчістю досягнув Ніцше в німецькій літературі — жанром, що об'єднав у собі філософічну й мистецьку функцію. До Лесі Українки, мабуть, можна віднести слова Фрейда про Ніцше, коли він каже, що не знає людини, яка мала б такий вникливий і повний вгляд у себе, як мав Ніцше. Ця прикмета характерна теж авторові *Камінного господаря*.

Українськість теми Дон Жуана в *Камінному господарі* Лесі Українки не лише в модифікуванні персонажів Тірсо де Моліні і наступних варіантів у різних культурах і літературах, але, і зокрема, у фокусуванні поведінки її персонажів на українській філософії "серця" та на стилістичному трактуванні теми в душі сучасного Лесі Українці українського й європейського авангарду.

1. Є. Ненадкевич, "Українська версія світової теми про дон Жуана в історично-літературній перспективі", *Леся Українка. Твори. Драми*. Том XI. За загальною редакцією Б. Якубовського (Нью-Йорк, 1954), стор. 7.

2. Там же, стор. 11

3. М. А. Гольдман, "Дон Жуан", *Краткая литературная энциклопедия*, том 2 (Москва, 1964), стор. 745.

4. Otto Friedrich, "When Angels Play", «Time» July 22, 1991, p. 48.
5. Michael Walsh, "Long Live Mozart", там же, стор. 43.
6. Там же.
7. Constantine Bida, "Lesya Ukrainka: Life and Work", "Lesya Ukrainka: Selected Works", Translated by Vera Rich, Published for the Women's Council of the Ukrainian Canadian Committee by University of Toronto Press (Toronto, 1968), p. 79.
8. М. А. Гольдман, стор. 746.
9. Constantine Bida, там же, стор. 80.
10. М. А. Гольдман, стор. 774-775.
11. Лист Лесі Українки до А. Кримського, 24 травня 1912, Кутаїсі, *Леся Українка. Твори в десяти томах, том десятий* (Київ: "Дніпро", 1965), стор. 335-336.
12. Лист Лесі Українки до Л. Старицької-Черняхівської, червень 1912, *Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах, том 12* (Київ: "Наукова думка", 1978), стор. 399-400.
13. Лист Лесі Українки до О. Кобилянської, 20 квітня 1913, Ольга Косач-Кривинюк, *Леся Українка. Хронологія життя і творчости*, Українська Вільна Академія Наук у США (Нью-Йорк, 1970), стор. 869.
14. Лист Лесі Українки до А. Кримського, 24 травня 1912, *Леся Українка. Твори в десяти томах, том десятий* (Київ, 1965), стор. 335-336.
15. Свідчення Л. Старицької-Черняхівської, див.: Є. Ненадкевич, *Цитована стаття і праця*, стор. 39.
16. Вислів Сент-Бева Леся Українка, цитує у листі до А. Кримського, 27 жовтня 1911. Див.: *Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах, том 12* (Київ: "Наукова думка", 1979), стор. 370-373.
17. Цю фразу Леся Українка взяла з Байронового "Шільйонського сонета" і вжила як епіграф до циклу віршів "Невільничі думи" в збірці *Думи і мрії* (Львів, 1899) та повторила у листі до Кримського, 27 жовтня 1911. Там же, стор. 370-373.
18. З листа до Кримського. Там же.
19. Лист Л. Українки до матері, 27 січня 1903, *Леся Українка. Твори в десяти томах. Том 10*. Київ, 1965, стор 113-119.
20. Там же, стор. 117.
21. З листа Кримському, 27 жовтня 1911, там же, стор. 372.
22. Питанню сценічності драм Лесі Українки присвятив увагу Ю. Шерех, у статті "Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі", *Наші дні* (Львів), 11. II. 1943; див. Юрій Шерех, *Друга черга. Література. Театр. Ідеології. "Сучасність"*, 1978, стор. 49-61. Тему міту Дон Жуана в *Камінному господарі* опрацював (в англійській мові) Р. Карп'як, "*Камінний господар* Лесі Українки і міт Дон Жуана", *Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук у Канаді*, Вінніпег, 1976, стор. 249-261.
23. "А де написано, що я повинна бути щасливою?" Ці слова своєї знайомої, людини "дуже нещасливого життя" наводить Л. Українка в листі до Кримського з 27 жовтня 1911, й додає: "Хіба це не мудро сказано?"

24. З листа Л. Українки до О. Кобилянської, з 20 квітня 1913; див. Ольга Косач-Кривинюк, *цитована праця*, стор. 867-870.

До проблематики *Камінного господаря* зверталися: Марта Панькевич, "Історія одного мотиву", *Говерля. Місячник культури*, ч 1, січень 1939, Хуст, стор. 11-20; Ярослав Розумний, "Проблеми людських взаємин у *Камінному господарі* Лесі Українки", *Слово*, ч. 5, 1973, Едмонтон, стор. 205-210; Jaroslav Rozumnyj, "Conflicting Ideals in Lesia Ukrainka's «Stone Host», "Canadian Slavonic Papers", Vol. XV, No. 3, Autumn, 1973, p. 382-389.

ЕСТЕТИЧНА ТЕОРІЯ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ: ДЕРИВАТ «БЕРЛІНСЬКОЇ ШКОЛИ» ЧИ КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЇЇ ОСНОВНИХ ТВЕРДЖЕНЬ?

До 100-ліття з дня смерті О. Потебні (1835—1891)

Іван Фізер

В пантеоні видатних українських вчених-гуманістів минулого століття Олександр Потебня, либонь, посідає перше місце за широтою його проблематики, за ерудицією методології та за теоретичною базою понятійного апарату. Небезпідставно в 1893 році, себто два роки після смерті Потебні, академік Микола Сумцов ствердив, що "в ділянці філології О. О. Потебня, безперечно, — перша величина по смерті Миклошича",¹ за висловом І. В. Ягіча, "батька порівняльної граматики слов'янських мов".

Іван Фізер

Анотований перелік його праць уже зробила В. Франчук.² Потебня був полігистором у повному розумінні цього терміну. Свою високу наукову компетентність він засвідчив у дослідженні слов'янського, зокрема українського фольклору, історії, психології, філософії, естетики, літературознавства та мовознавства. За кількістю назв його бібліографія відносно невелика, зате за проблематикою, сміливістю гіпотез, глибиною аналізу, за гнучким використанням мультидисциплінарного апарату ця бібліографія має мало рівних собі.

У цій статті хочу відповісти на одне питання: чи естетична теорія Потебні була тільки дериватом "Берлінської школи", або чи є вона оригінальним переосмисленням основних тверджень цієї школи? Таке питання ставилося і раніше, але відповіді на нього коливалися поміж двома крайностями — то вважалося, що ця теорія тільки переказ тверджень В. Гумбольдта, Г. Штейнталя, Г. Лотце, М. Лацаруса, то, в залежності, хто це твердив — росіянин чи українець, що вона автохтонно російська чи українська. Я вважаю, що було б абсурдом твердити, що Потебня цілком оригінальний мислитель, коли під оригінальністю розуміти те, що походить тільки від самого себе і чому не передує ніщо інше. Такої оригінальності в

науці немає і навряд чи може бути. Якою оригінальною не здавалася б нам та чи інша теорія, аксіома чи ще щось, вона не неперecedентна.

Потебня розпочав і постійно будував свою наукову працю в багатому понятійному контексті свого часу. Про його першу працю, кандидатську дисертацію на тему "Перші роки війни Богдана Хмельницького", написану на матеріалі літопису Величка, знаємо мало. Вона не збереглася. Наступна його праця, магістерська дисертація "Про деякі символи в слов'янській поезії" була написана, як сам він твердив, під впливом Миколи Костомарова, зокрема його дисертації "Про історичне значення руської народної поезії" (1843)³, яка, в свою чергу, була написана під впливом шеленгійства четвертого періоду. Звідсіль, дуже правдоподібно, ранній романтизм Потебні. Але вже і в той час він був не безкритичним наслідувачем, бо у Костомарова взяв тільки народницьку концепцію фолкльору, а відкинув ідею його заякорення у т. зв. "природній релігії". Чому? Либонь тому, що ера німецького ідеалізму у філософії завершилася у 1850-их роках. На зміну їй прийшли позитивізм та емпіризм. Філософія Гегеля, Шеллінга та Фіхте, як наука наук, уступила місце експериментальній психології Теодора Фехнера⁵ або ще ранішій асоціативній психології Йоганна Гербарта.⁶ Ця друга стала теоретичною базою "Берлінської школи", яка аж до його смерті була основним теоретичним апаратом Потебні.

У 1862 році в журналі міністерства освіти Потебня надрукував невелику за обсягом працю "Мисль і мова", якій, як ні одній іншій з його праць, судилося появитися аж у шести виданнях.⁷ В цій праці він уже чітко стояв на позиції "Берлінської школи".⁸ Однак і тут не прийняв її як останнє слово науки. Цього він не міг зробити вже хоч би тому, що ця ж сама школа вважала кожне концептуальне твердження відкритим. "Наука, — писав Потебня у цій праці, — порівнює дійсність з поняттям і старається звести їх до одного, але так як кількість ознак у кожному колі сприйнять невичерпна, то і поняття не може стати замкнутим у собі".⁹

Отже, що в естетичній теорії Потебні його власне, а що взяте у його берлінських менторів? Перш ніж відповісти детальніше на це питання, скажу, що між Гумбольдтом та Штейнталем, хоч цей останній вважав себе послідовником першого, є принципова різниця. Гумбольдт за своєю філософською орієнтацією — кантіянець,¹⁰ що у відношенні до його філософії мови означало, що вона, як явище (феномен), не є чимось окремим від мислення, не є фінальним, не є зовнішнім інструментом, за допомогою якого це мислення об'єктивізує трансцендентне буття. Мова є сутністю мислення, вона є мисленням, яке не копіює це буття, але яке, за висловом Канта, у "трансцендентному співвідношенні із цим буттям" творить своє власне буття. Вона *енергія*, а не *ергон*. І тому,

твердив Гумбольдт, "завдяки взаємозалежності думки і слова є очевидним, що мови не є засобами уже доведеної правди, але значно більше, засобами ще попередньо невідомої правди. Їхня різниця не є різницею звуків і знаків, але [різницею] світобачення".¹¹ Правда, Кант не говорив безпосередньо про мову, як це робив Гумбольдт, але про "судження" (Urtheile). Однак, що таке судження? Запропонована класифікація суджень на стверджуючі, заперечуючі, категоричні, гіпотетичні, з'єднуючі та роз'єднуючі чітко вказує на мовний характер суджень. Штейнталь, на відміну від Гумбольдта, звільнив мовний процес від категоріальної структури і поставив його цілковито на ґрунт асоціативної психології Гербарта. І так, коли, наприклад, для Гумбольдта, як і для Канта, категорії часу і простору були апріорними, то для Штейнтала вони були набутими, себто апостеріорними. Поняття часу і простору (наприклад, всередині, ззовні, перед, за, після, над і т. д.) набуваються по-різному у різних етноцентричних середовищах. Отже, питання пізнавального апарату не є питанням якоїсь універсальної гносеології, відірваної від емпіричного світу, але питанням етно-психології. Так, наприклад, твердить Штейнталь, в мандиганських мовах простірне поняття *перед* висловлюється іменником *око*, поняття *на* — *шиєю*, поняття *в* — *животом*. Але навіть у більш розвинених мовах для часових і простірних прислівників часто існує конкретний етимон — лінгвістична форма, від якої походять інші форми.

Повертаюся до поставленого вище питання: "Яке відношення Потебні до першого і другого вченого і яка його власна позиція у цих принципових питаннях?" Твердити, що Потебня безкритичний гумбольдтіянець недоречно.¹² Уже у "Мислі і мові", будучи ще тільки початківцем в науці (йому було тоді лише 26 років), він вказував на помилки свого великого метра. Погоджуючись з Гумбольдтом про те, що мова у своїй сутності "вічно повторює себе зусилля духу зробити артикульований звук висловом думки",¹³ він, в той же час, окреслював поняття дух антропологічно, а не метафізично, як це робив Гумбольдт. Чому? Тому що, твердив Потебня, "коли мова є витвором духу, то вона, поперше, не самостійна [...], зв'язана з ним, а не божественно вільна, подруге, будучи відмінною від духу, не потребує єднатися з ним; потретє, її походження від народного духу є чисто людське".¹⁴ Отже, в розумінні Потебні, дух — це "свідома розумова дія, яка диспонує поняттями, що творяться тільки за допомогою слова".¹⁵

Чи таке переставлення проблематики мови і духу з метафізики до антропології/психології було оригінальним для Потебні? Ні. "У з'ясуванні антиномій Гумбольдта, — писав він, — ми йдемо за Штейнталем",¹⁶ а я додаю — і за Лотце. Оба ці вчені піддали теорію мови Гумбольдта психологічному переосмисленню,

звільнили її від ексцесів кантіянського раціоналізму. "Штейнталь, — твердив Потебня, — був першим вченим, який вказав у Гумбольдта на боротьбу теорії і практики чи, вірніше, двох протилежних теорій, а разом і на те, на котру сторону, за судженням нашого часу, повинна склонитися перемога".¹⁷ На практиці це означало, що у питаннях походження мови, її розвитку, семантичної функції, ролі у формуванні фразеологічних сполук, її ролі в емотивних, вольових і розумових процесах, Штейнталь, Лотце, а за ними і Потебня, стали на ґрунт інтелектуальної психології та порівняльного мовознавства. Тут, однак, треба додати, що Потебня, більш ніж його берлінські метри, поставив наголос на останнє і цим значно зменшив небезпеку психологізму. У Гумбольдта співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у мові було проблемою антиномічною, розв'язати яку в межах історичної дійсності було неможливо; у Штейнтала, будучи проблемою психологічною, вона тяжіла до крайнього релятивізму, а тим самим і до обмежених можливостей мовознавчої науки, зокрема синтакси і семантики; у Потебні, завдяки його широкій і глибокій обізнаності з слов'янським фольклором, це співвідношення цілковито залежне від колективної чи народної душі.

Потебня писав, що "мова є не тільки однією зі стихій народності, [вона] є її найбільш досконалою подібністю".¹⁸ Це не система, яка "символічно представляється своїм попереднім значенням".¹⁹ Іншими словами, в ній, себто в її етимології, закладена історія народного мислення. Як така, вона є єдиним джерелом до вивчення діячності колективного світобачення. Шляхом порівняльної аналізи і реконструкції цієї символіки можна добратися до первісних семантичних структур мови. "Чим більше, — писав Потебня, — ми піддаємо слово точній аналізі, тим більше воно виявляє подібність до символічних виявів пізнішої народної поезії, з тою, правда, різницею, що останні, в загальному, будуть значно складнішими і абстрактнішими від первісних, невідомих нам висловів".²⁰

Структура слова, себто мови, як органічної єдності зовнішньої форми, себто здиференційованої фонетичної даності, внутрішньої форми, себто семантично вагітного етимону, та змісту, себто контекстуально значимої правди, ідентична з структурою таких словесних композицій як міт, фольклор та поетична творчість. "У слові, — твердив Потебня, — ми розрізняємо: *зовнішню форму*, себто артикульований звук, *зміст*, який об'єктивізується за допомогою звука, і *внутрішню форму*, або найближче етимологічне значення слова, себто той спосіб, яким висловлюється зміст... Ті ж самі стихії є і в творах мистецтва".²¹

Ідентичність структур цих композицій не означає, однак, ідентичності їхніх функцій. В міті внутрішня форма чи образ, що те саме, і значення — відмінні. Алегоричність образу існує, але його

реципієнтом не усвідомлюється. Тут образ цілком переноситься у значення; в поезії навпаки — реципієнт свідомий семантичної відмінності образу і його значення, чітко відчуває їхню різницю. У фольклорі, в якому образ стає стабільним, а то й постійним, відношення образу і значення корелятивне.

Що в цій моделі поетичного твору оригінальне, а що взяте у берлінських вчених? Ні у Гумбольдта, ні у Штейнталя, ні у Лотце такої чітко сформульованої моделі немає. Автором цієї моделі є Потебня. Сказавши це, треба, однак, додати, що компоненти моделі він взяв і в Гумбольдта, і у Штейнталя. І так, поняття внутрішньої форми (Innere Sprachform) він взяв у Гумбольдта, а її окреслення, як одне із багатьох ознак предмету, у Штейнталя. Але і тут Потебня не задовільнився готовою дефініцією. Він розширив і уточнив її зміст і функцію. "Внутрішня форма, — писав він, — є відношення змісту думки до свідомості; вона показує як представляється людині її власна думка".²² Не погодився молодий Потебня із Штейнталевим поясненням генези внутрішньої форми. "Яким способом, — писав він, — слово із предиката стає суб'єктом, із окреслення всієї сукупності ознак, за допомогою однієї, — визначенням тільки однієї ознаки? На це ми не маємо задовільної відповіді у Штейнталя".²³ Але Потебня навіть у відсутності конкретних мовознавчих даних (бо мова тут про її первопчатки) пробує відповісти на це питання за допомогою кантіанського поділу мовних суджень на аналітичні та синтетичні і їхню роль у формуванні синтаксичних сполук.

Онтологічне визначення поетичного твору у Потебні було б неповним без окреслення його функції. Потебня усвідомлював неповноту такого визначення і тому вже у дефініції "внутрішньої форми" не тільки описав її як первісний етимон, але й з'ясував її семантичну роль. Ця форма, як об'єктивний зміст слова і художнього твору, має, на його думку, значення тільки тому, що вона змінює і удосконалює ті агрегати сприймань, які вона застає у нашій свідомості. Це значить, що "внутрішня форма" чи образність літературного твору через "зовнішню форму" збуджує, унапрямує складні психологічні процеси реципієнта без того, щоб точно визначити для нього фабулярні та тематичні параметри твору. "Мистецтво, — пише Потебня, — є мова художника, і так само як за допомогою слова неможливо передати іншому своєї думки, а тільки пробудити в ньому його власну думку, так неможливо повідомити її у творі мистецтва і тому зміст останнього (коли він уже закінчений) розвивається не в художникові, а в тих, які його розуміють". Себто, функція поетичного твору є "у невичерпно можливому його змісті".²⁴ Іншими словами, "заслуга художника не в тому мінімумі змісту, про який він думав під час його творення, але в певній гнучкості образу, у силі внутрішньої форми збуджувати найбільш різноманітний зміст".²⁵ Процес цей проходить

так: "Щось (X), неясне для самого автора, стає для нього питанням. Відповідь на нього він може знайти тільки в минулому своєї душі, в набутому або зумисно розширеному її змісті (A). В цьому (A) під впливом (X) наступає якийсь неспокій, рух, хвилювання; (X) усуває із (A) все те, що йому не підходить і притягає все те, що споріднене з ним. Це останнє кристалізується в образ (a), який склався із блукаючих елементів".²⁶ Потебня записав цей процес таким алгоритмом:

$$X=a<A$$

Підсумовуючи словами Потебні: "Поезія, як і наука, є тільки спосіб мислення... [вона] є трансформацією думки [...] за допомогою конкретного образу, висловленого в слові; інакше, вона є твір відносно широкого значення при допомозі одиничного образу (знака)".²⁷

Знаменним у цій онто-функційній дефініції є те, що в ній буття і функція окреслені як комплементарні. Традиційно, онтологічна* дефініція була зфокусована на тому, що є, на позірній стабільності, остаточності, тоді як функційна — на змінливості, на всеіншості. Вони несумісні. Себто, ми не знаємо, що таке предмет, ми знаємо тільки, яку функцію він виконує.

На якій, отже, підставі Потебня поєднав ці дві дефініції? До їх комплементарності він дійшов в такий спосіб: із трьох компонентів поетичного твору, X, a, A, він твердив, що X є невизначимим "вже хоч би тому, що для самого поета він з'ясовується лише настільки, наскільки виявляється в образі, себто тільки частково".²⁸ Із цього Потебня зробив метонімічний висновок, що X = a, що поетичний твір — це *pars pro toto*** , а в такому разі остаточного, завершеного окреслення немає і не може бути. Проте твердити, що ми нічого не знаємо про нього, як це роблять сучасні "функціоналісти", теж недоречно, бо хоч частково і тимчасово про нього все ж таки можна щось сказати.

Таке примирення онтологічного і функційного визначення поетичного твору у Потебні, як і в його берлінських метрів, йде до критичної філософії Канта, яка твердить, що сутність всякого явища, "речі в собі" (*das Ding an sich*) нашому розумінню недоступна. Як правило, наше розуміння атрибутивне і зведене тільки до явищ у конкретному часі і просторі.

Потебня, без сумніву, засвоїв у Гумбольдта, Штейнтала і Лотце основні постуляти теорії мови; без сумніву, засвоїв у Гербарта основні постуляти асоціативної психології; без сумніву,

* Дефініція буття.

** Частина замість цілого.

mutatis mutandis, застосував все те у своїх багатограних дослідженнях над мовою, фолкльором, мітом та поетичною творчістю. Оригінальним мислителем, отже, він не був, алеж і його берлінські метри такими не були. Гумбольдт, як філософ мови, зобов'язаний італійському мислителеві Джіованні Баттісті Віко, а як естетик — Кантові. Штейнталь зобов'язаний Гумбольдтові та Гербартові, Лотце — Лайбніцові та Гербартові. Зрештою, і філософія Канта, сліди якої надто помітні у Потебні, є синтезом британського емпіризму та континентального раціоналізму. І тому у випадку Потебні суттєвим питанням є творче переосмислення теоретичних постулатів "Берлінської школи", радше ніж його позірна оригінальність. Сам він неприховано говорив про свою зобов'язаність Гумбольдтові і Штейнталеві, а також про розходження з ними. Справа також у тому, наскільки він спричинився, хай в той час тільки в межах Російської імперії, до суттєво нового розуміння мови і поетичної творчості і наскільки його теорія ще і сьогодні залишається актуальною.

У своїй праці про психолінгвістичну теорію Потебні я старався довести, що "опоязівський" формалізм виник в першу чергу як реакція на теорію Потебні, що його ініціатор Віктор Шкловський після початкового захоплення цією теорією змінив свій погляд і довгий час доводив її теоретичну обмеженість.²⁹ З цього можна зробити висновок, що цей формалізм виник як *definitio per contra*. Яку роль відіграв формалізм, у свою чергу, — загальновідомо. Але не було б теорії Потебні, то, можливо, не було б і формалізму у такій іпостасі, в якій він дійшов до нас.

Щодо співзвучності теорії Потебні з сучасними теоріями поетичного тексту, то я старався довести, що її основні твердження не менш важливі, ніж вони були століття тому. Його теорію я звів до наступних десяти тез: 1) Мова і поезія генетично споріднені, 2) Мова і поезія мають триєдину структуру, 3) Внутрішня форма мови і поезії наділені генеративною силою, 4) Основна функція поезії — пізнання, 5) Естетичне сприймання продуктивне, радше ніж репродуктивне, 6) Поезія і проза взаємодоповнюючі, 7) Жанрова таксономія* довільна і придатна тільки для евристичної** цілі, 8) Поетична семасіологія*** заякорена в етноцентризмі, 9) Поетичні знаки і їхнє семантичне навантаження, як правило, асиметричні, 10) Мітологічні, поетичні та наукові функції потенційно наявні в читанні, інтерпретації та естетичному переживанні.

Теорія Потебні стоїть надто близько до феноменологічної теорії нашого часу. Як і ця теорія, вона вільна від концепційної

* Класифікація.

** Пізнавальної.

*** Відділ мовознавства, що вивчає значення слів та зміни цих значень.

закритості, тенденційності та канонічності. Підкреслюючи колективність (народність) мови і мислення, вона рівночасно стверджує і їхню суб'єктивність. "В широкому, а разом і в строгому розумінні, — писав Потебня, — вся власність думки суб'єктивна, себто хоч і зумовлена зовнішнім світом, є вона витвором особистої творчості, але в цій всеохоплюючій суб'єктивності можна розрізнити об'єктивне і суб'єктивне і віднести науку до першого, а мистецтво до другого".³⁰ Едмунд Гуссерль, один із найвидатніших філософів цього століття, повторив, у дещо іншому формулюванні, ту саму правду: "Добратись до абсолютно об'єктивного можна тільки через абсолютно суб'єктивне". Гуссерль дійшов до цього висновку шляхом математики, логіки та аналізу свідомості, Потебня — шляхом слов'янського, зокрема українського, фольклору і слов'янського порівняльного мовознавства. Незважаючи на відмінність наукових дисциплін, оба вони підтвердили загальну істину, висловлену Арістотелем 2, 000 років тому у його славетній *Етиці Нікомаха* про те, що "функцією інтелектуальної частини нашої душі є осягання правди".

1. Н. Ф. Сумцов, "Современная малорусская этнография", *Киевская старина*, 1893, т. 36, стор. 3.

2. В. Ю. Франчук, *Олександр Опанасович Потебня* (Київ: "Наукова думка", 1975).

3. А. А. Потебня, *Объяснения малорусских и сродных народных песен* (Варшава, 1883), т. I, стор. 43.

4. У цьому періоді Шеллінг з'ясовує "конечність" та "недосконалість" як явища, створені Богом, який розкриває себе у міті та "природній релігії". З цього приводу Костомаров писав: "В загальному значенні символіка природи є продовженням природної релігії. Творець розкривається у творенні" (Н. Пыпин, *История русской этнографии*, т. III, Москва, 1891, стор. 172).

5. Th. Fechner, "Elemente der Psychophysik".

6. J. F. Herbart, "Psychologie als Wissenschaft".

7. Харків, 1892; Харків, 1913; Одесса, 1922; Одесса, 1926; Москва, 1976. Українського перекладу і видання до цього часу не зроблено.

8. Деякі дослідники вважають цю працю найменш оригінальною (див.: G. Y. Shevelov, "Alexander Potebnja as a Linguist", "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences", 1956, V, 2/3, 1115, інші вважають її новаторською. О. П. Пресняков пише, що "вже *Мысль и язык* (1862) насторожувала всіх прихильників традиційного «накопичування фактів»... своїм сміливим розмахом думки, широкими узагальнюючими гіпотезами і висновками" (А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX — начала XX века, изд. Саратовского университета, 1979, стор. 22).

9. А. А. Потебня, *Эстетика и поэтика* (Москва: "Искусство", 1976, стор. 19).
10. Див.: E. Cassirer, "Die Kantischen Elemente in Wilhelm von Humboldt Sprachphilosophie", "Festschrift zu Paul Hensels 60 Geburtstag".
11. W. Humboldt, "Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die vergleichenden Epochen der Sprachentwicklung", "Werke, Gesammelte Schriften" (Berlin, 1920), В. 40, стор. 129.
12. А. Філін писав, що "Уся праця *Мысль и язык* є ніщо інше як тільки представлення Штейнталя, Лотце, Гумбольдта й інших з власними прикладами, а час від часу — коментарями" ("Методология лингвистических исследований А. А. Потебни", *Язык и мышление*, Москва—Ленинград, 1935, т. III/IV, стор. 129).
13. *Эстетика и поэтика*, стор. 56.
14. Там же, стор. 64.
15. Там же, стор. 69.
16. Там же, стор. 215.
17. Там же, стор. 72.
18. "Рецензия на сборник Я. Ф. Головацкого", *Эстетика и поэтика*, стор. 229.
19. А. А. Потебня, *О некоторых символах в славянской народной поэзии* (Харьков, 1860), стор. 1.
20. "Мысль и язык", *Эстетика и поэтика*, стор. 119.
21. Там же, стор. 175.
22. Там же, стор. 185.
23. Там же, стор. 156.
24. Там же, стор. 181.
25. Там же.
26. "Из записок по теории словесности", *Эстетика и поэтика*, стор. 311.
27. Там же, стор. 332.
28. Там же, стор. 312.
29. John Fizer, "Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature, A Metacritical Inquiry" (Cambridge: Harvard University Press, 1987).
30. "Мысль и язык", *Эстетика и поэтика*, стор. 195.

МИСТЕЦТВО

МАНДРИ ДУХУ, АБО ВЕРНІСАЖ ТРЬОХ ЖИВОПИСЦІВ

Олеся Авраменко

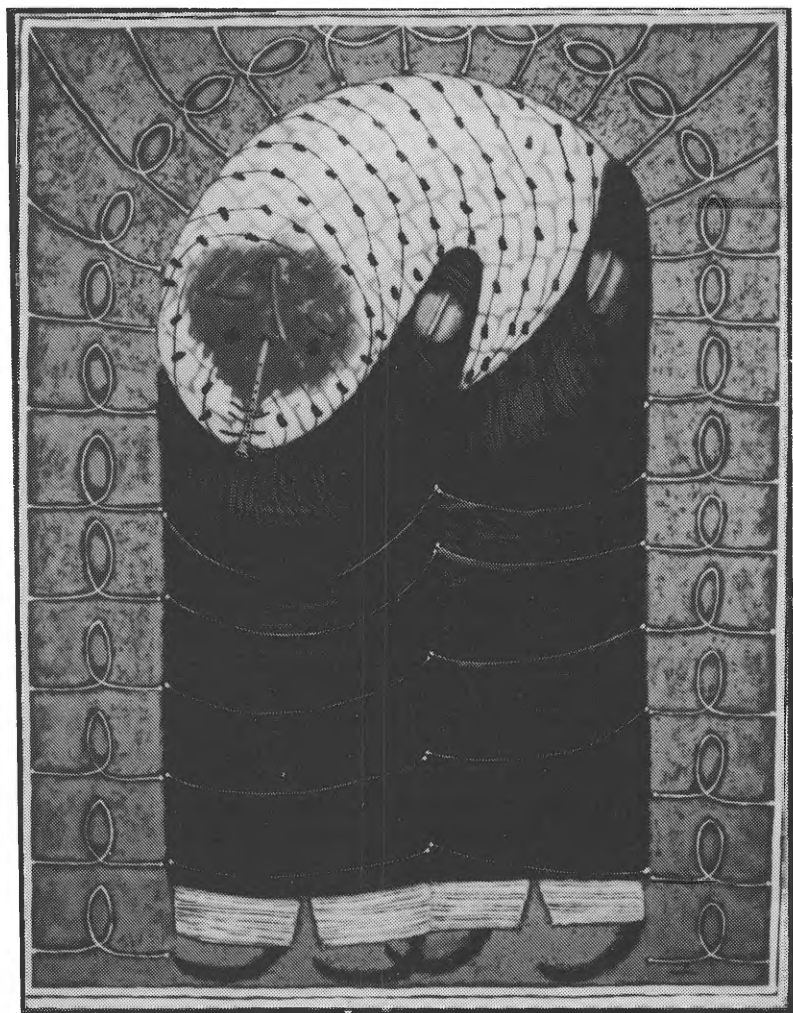
ми
пустились в незвичні мандри:
до граней крайньої чутливості,
до кінчика периферичного
неврона почуттів

Роман Бабовал

Експозиція творів трьох таких несхожих особистостей, як Віктор Покиданець, Олексій Маркитан та Володимир Кабаченко вийшла напрочуд цілісною. Що ж так органічно поєднало їх? Насамперед, чутливість душ, що реагує болем не тільки на потворне, а й на прекрасне. І нехай той біль інколи буває солодким, він все одно ятрить душу, оголює нерви й потребує виходу, а відтак вимагає братися за пензель. Кожен висповідує його по-своєму, але здебільшого вибираючи іносказання, нагромаджуючи на полотні не лише барвне суголосся або дисонанси, а й непросто й неоднозначно прочитувану легенду. Їхні картини — то міти про дивний, прекрасний і недоладний, а подеколи і тяжко-невідтворний у своїй трагічності світ, образи якого щільно, до задухи вповивають серце... Мітотворення — одна з опуклих рис, що характеризує процес світовідбиття в картинах цих художників. Вона поєднує їхні твори, наче ланки у неподільне ціле, у напрям, який в свою чергу являє собою лише одну, проте суттєву грань складного явища — сучасного українського мистецтва, його постмодерністичної тенденції.

Художники будують у душі храм. Картина — то молитва і висповідання, очищення духу й долучення до космічного процесу творення. Вони немов чаклують у своїх роботах і певно настроєний глядач легко відчує магію світлових потоків у полотнах Кабаченка, кольорових сполучень картин Покиданця, барвеного свічення творів Маркитана, — в них навіть спокій і рівновага виявлені через напругу.

Образна система Олексія Маркитана виплекана християнсько-європейською художньою та філософською традиціями. На цій багатшаровій вагомій основі він будує свою образотворчу оповідь. Біблійні мотиви, введені у несподівано специфічні ситуаційні рамки, втрачають свою незаперечну повчальність, набувають апокрифічності, та все ж зберігають сакральність випроміненої аври, магію впливу на підсвідомість глядача, вихованого у християнському світі. Маркитан підсилює вияв цієї аври використанням

Віктор Покиданець, *Три брати* (1989)

способів давнього малярства. Способів вивірених і по-своєму магічних, що беруть початок в іконописі Раннього Італійського Відродження, нерідко мають і глибший часо-просторовий зондаж: до фресок та мозаїк Візантійських храмів, стінопису та іконопису Давньої Русі; і ближчий: до західноєвропейського релігійного та світського живопису XV-XVII століть. Маркитану, як і більшості сучасних митців, закономірно властиве індивідуалізоване перетворення досвіду і знахідок своїх попередників, використання

еклектичних елементів, різноманітних, здавалося б, навіть несумісних, засобів живопису, підходу до простору, сплавлення всього цього у виразний закінчений твір. Він уявляє свою картину як замкнену, суцільно автономну систему, що існує сама по собі, незалежно ні від чого. Картину мислить як провокацію інтерпретування своїх думок тим, хто її споглядає. Тому крапок над "і" він у своїх творах не розставляє, акцентів не робить, а прагне закласти в них "... незавершеність руху, який, завдяки лету думки та уяви глядача, стане падінням чи злетом..." (О. Маркитан).

Мотив, що єднає людей у човні, різноманітно перетворюється художником у полотнах *Човен Харона, Річкові музики, Вперед, На лимані...* Язичницькі легенди, зокрема про перевізника душ померлих через Ахерон та Стікс у загробний світ Аїда, або фолклорні ремінісценції художник сприймає і зображує крізь призму християнської релігії. Картини пронизані відчуттям священності того, що відбувається, очікуванням трагічного. Навіть такий чисто біблійний сюжет як "Втеча до Єгипту" змальований у човні, — це посилює тривогу й важкі передчуття, "розлиті" в картині.

Частина творів Маркитана, пов'язаних з біблійними сюжетами, незважаючи на їхнє в принципі єретичне трактування, виконана й сприймається мало не справжніми іконами, — такі сильні в них мотиви страждання, самозречення, незворушності й неочікуваного просвітлення. Такі *Втеча до Єгипту, Вихід, Зцілення* тощо.

Є у художника й інші твори, які начебто також пройняті сакральним пієтетом, і все ж сприймаються цілковитою протилежністю. Річ у тім, що подібні картини, — *Рожевий кролик, Червоний одноріг, Голуб голубий, Ігрища...* — повні парадоксів та іронії, а також мають цілі "ковтуни" заплутаних асоціативних ходів. Ця заплутаність і парадоксальність інколи сприймається як кепкування художника. Питання — з кого, з самого себе, з нас, чи життєвої ситуації, у якій всі ми опинилися?

Творчість Володимира Кабаченка живиться язичеськими уявленнями, щось в ній є від того прадавнього капища, стінами якому слугували дерева, підлогою — зела, стелею — небозвід, а жертвником і жертвними дарами стали душа й думки самого митця.

"Мої твори з'являються завжди здалека. Є у мене одна поетична згадка про дитинство: іду разом з бабусею до криниці. Вночі. Зима. Навкруги білим-біло — таємниче й прекрасно. Небо бездонне з ясними цятками зірок. І сильний вітер, наче жива істота, шарпає за кожушок. А мені тепло і, як не дивно, затишно. Враження від пейзажу космічне. Ось звідси, із цієї згадки, народилася *Та, що запалює зірки*. І це не єдина моя робота, що коренями сягає дитинства" (В. Кабаченко).

Олексій Маркитан, *Вихід* (1989)

Живопис Володимира Кабаченка тісно пов'язаний з поетичним фолкльором. У складному синтезі в ньому відтворився також вплив найближчих, найдорожчих його світорозумінню майстрів — Андрія Рубльова, Караваджо, Миколи Реріха, Катерини Білокур, Тараса Шевченка, Гоголя. Це світ своєрідної філософської символіки, трохи наївної, проте неповерхової й дуже життєвої, де всяке явище пов'язане одне з одним круто й часто немилосердно, як то буває в народних піснях, таких як "Цвіте терен" або "Туман яром". Здавалося б, до чого ті терен і туман, адже мова про інше, та, мабуть, таки ні любови, ані пісні без них не було б. Так і Володимир Кабаченко за складом свого характеру і таланту не зміг би висловити свого ставлення до мікро- і макрокосмосу людського життя без риб, квітів, сорок і самої такої безхитрісної художньої мови. До речі, риба чи не найулюбленіший модель, а згодом і образ художника. У численних натюрмортах Кабаченка прочитується печальний парадокс: ми поцінуємо красу найзвичайнісінької рибини, захоплюючи різноколірність її луски, довершеність форм, лише відібравши у цього створіння життя.

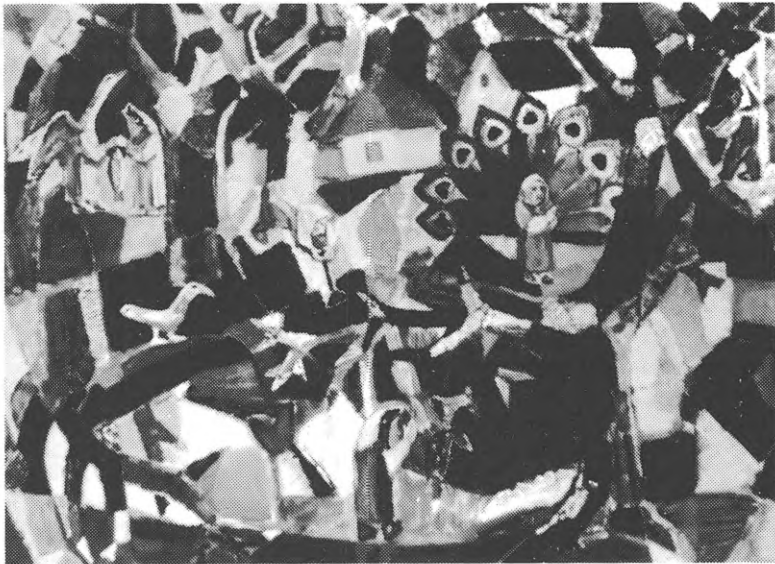
Характер побудови творів Кабаченка дещо мозаїчний, а поняття, які він залучає, також вихоплені із різних світів. Важка,

проте досить рухлива ритмічність, певна перенасиченість композицій відбиває характер мислення й світобачення художника, що йде від схиляння перед естетикою українського барочного мистецтва й народного фолкльору в усіх його виявах, особливо ж перед декоративною орнаментикою.

На його полотнах містичними й матеріяльними водночас стають світло і тіні, сумні роздуми самотньої рибини чи ворони. Ритуальними й сповненими смислу виявляються їхні рух і непорушність, саме існування. Деякі його роботи з першого погляду здаються казкою для дітей, яка зненацька виявилася страшною, складною і зовсім не дитячою, і не кожен дорослий може збагнути її без душевної напруги.

Химерний світ картин Кабаченка виникає на перехресті дитинно-незайманого, зачудованого погляду на світ й гіркого, особистого, подеколи умоглядного духовного й життєвого досвіду. Сліди душевної пригнічености, сердечного полону без просвітлення, якогось апокаліптичного милування красою навколишнього світу, його матеріяльністю й ірраціональністю одночасно, лежать мало не на кожній роботі Кабаченка. І тим гостріше крають серце такі картини, як *Три ворони*, *Вечір*, *Рондо*, *Світло*, *Гойдалка*, *Цар-Щука*, що, занурюючись у них, мимохіть відчуваєш себе вороною чи рибиною у суто людській ситуації, й не знаєш як випірнути, як здерти із себе ту містичну оболонку, що так посилює безвихідь, страждання і вразливість. Апогеєм такого роду полотен сприймається картина *Дуже довга коломийка*, де абсурдність, жорстокість й повсякденність змальованих ситуацій у нашому житті, житті цілої країни протягом багатьох літ, посилена введенням у дію різних монстрів з головами хижих риб і птахів.

А Віктор Покиданець між ними гармонійно й невимушено сповідує своєрідний симбіоз язичництва, християнства й відлуння якихось східніх вірувань та уявлень. Він відкрито прагне створити казку, де немає ані добра, ані зла, де присутній неявний наслідок їхньої боротьби, результат накладання "+" на "-", де врешті-решт має вийти не "ніщо", а "щось", певна нестійка рівновага: явно безпроблемне, а підспудно — тривожне. Це робить твори тонкими, вишуканими, проте застиглими й метафізичними. А при довшому спогляданні з'являється відчуття нерозв'язаного конфлікту, затамованого драматизму. Це відчуття особливо гостро муляє в таких естетизованих і витончених творах циклу *Рошинські косики*. *Ті, що втікають від дошу* ніколи від нього не втечуть і будуть вічно бігти, заворожені трикутником нерухомости. А двоє з *Трьох братів* завжди нестимуть третього, безногого, котрий дарує світові музику. І *Ловець пацюків*, вершачи свою нелегку роботу, ніколи без неї не залишаться. Отак і накладається у творах Покиданця "+" на "-", встановлюючи непевну рівновагу, в "нутрошах" якої бурхливе кипін-

Володимир Кабаченко, *Літечко* (1988)

ня. Переконаючись таким чином в тому, що загальна гармонія світу складається із безлічі дисгармонійних мотивів. Рефреном ця невисловлена думка звучить і в іншому циклі, де основними героями виступають Заєць та Козел з дуже виразними людськими лицами: *Заєць спати захотів*, *Дівчинка і Заєць*, *Очеретяний Заєць*, *Козлячий бій* тощо. Ці картини Покиданець змальовує як ретельно продумані мізансцени одного довгого, насиченого символами та алегоріями спектаклю, подеколи різностильними, різномовними, але дивним чином узгодженими між собою.

Репрезентованим художникам властиве нове розуміння національного. Воно зумовлене багатьма факторами у кожного окремо й у всіх разом. Віктор Покиданець народився на заході України, в Тернополі, вчився на півдні — в Одесі, всотуючи в себе зовсім інші барви, колорит, систему уявлень, як соціальних, так і художніх. Живе також на півдні, в Миколаєві. Життя і творчість Олексія Маркитана та Володимира Кабаченка тісно пов'язані з Одесою та Миколаєвом. Це певною мірою обумовило і їхнє світовідчуття, й характер самовияву, й колористичну систему кожного. В їхніх творах переважають національні духовні цінності. Проте не осібно, або якимось викристалізовано, а в тісному зв'язку з розумінням неподільності культурного процесу та взаємовпливів традицій всього людства, з використанням арсеналу, що надбало світове

мистецтво, з виділенням найспівзвучніших засобів, ходів, особливостей мислення.

Їхні твори близькі сучасній поезії молодих українських поетів тої лінії, яка відмовляється від опису подій, а прагне відтворити стан і настрій, ними породжений, хоча б і деформуючи справжній їх хід; і водночас перекликаються з українською поезією та мистецтвом початку ХХ століття, коли у світі коротко, але бурхливо панував художній стиль "модерн". Відгомін тодішніх алегорій, мовно-ритмічних та образних пошуків, звернення до космічного трактування світу, до релігійної та містичної символіки, апокаліптичне світовідчуття — все це з новою силою і новою напругою віддзеркалюється у сучасному мистецькому житті, у свічадах таланту молодих мистців.

І ПРИСНИВСЯ МЕНІ СОН...

Наталія Чечель

Час. Міра. Простір і Число.

Крізь фіранку у вікні будинку на 10-ій вулиці у Нью-Йорку, де жив колишній березілець і довічний курбасівець Йосип Гірняк, я раптом поглянула у телескоп часу силою мрії і таланту американки українського походження Вірляни Ткач та осягнула безмежний космос живлющої духовності Майстра. ("Мистецтво — це та площа, де йде об'єднання всіх нас", — свідчив Леся Курбас).

Серпнева вистава "У світлі" 1991 року декілька разів зіграна у Києві, Харкові і Львові, — то ужинок хисту і волі мистецької групи "Яра" зі Сполучених Штатів Америки (експериментальний нью-йоркський театр "Ля МаМа") і українського театру-студії "Будьмо!", власне, фантастичної жінки Вірляни Ткач і нескореного інтелектуала Сергія Проскурні. Та театральна майстерня освітила мене і ген майнула, як спомин, як сон. Прекрасний сон! Тривожний сон! Не пам'ятаю...

Час. Міра. Простір і Число.

Творча людина ніколи не може пройти крізь одні й ті самі двері. Туди!.. Алеж поглянути у вікно, яке відчинив? Він! Курбас... І осяяному, алеж не засліпленому тим світлом, створити свій світ. На сцені. Сьогодні...

Час. Міра. Простір і Число.

Експериментальна студійна вистава про лідера українського авангардового театру Леся Курбаса грається двома мовами: українською і англійською, постає прозіркою з темряви невеликого простору малої сцени. (Символічно, що репетиції і перші покази йшли у Києві на відгороджених завісою від залі для глядача помостах Соловецького театру, де грали свого часу березільці. Стільці для глядачів поставили вздовж ар'єрсцени). Спектакль виконують юнаки і дівчата з Нью-Йорку, Києва, Харкова і Львова східно- і західноєвропейського, азійського та африканського походження. Актори належать до різних національних культур і соціальних систем, мають інакше світовідчуття і внутрішні ритми, різняться кольором шкіри і волосся, мірою сценічної органіки і розкутости. Але всі вони знаходяться на емоційному рівні осягнення мистецтва, щиро сердно грають в театр, з молодечим завзяттям і, водночас, з гумором виконують карколомні режисерські завдання свого ерудованого наставника — дослідниці творчості українського новатора, режисера і літератора Вірляни Ткач. Діючи в душі ігрової полістилістичної естетики Леся Курбаса, який будував свій театр з ентузіястами-аматорами та вчорашніми

випускниками Київської музично-драматичної школи Миколи Лисенка, сучасні молоді актори звертаються до сьогоднішнього глядача зі своїми власними мріями, старанно удають з себе курбасових вихованців — Риту Нещадименко, Гната Ігнатовича, Володимира Калина, Фавста Лопатинського, Любов Гаккебуш, Василя Василька, Валентину Чистякову, Леоніда Болобана, — пародійно зображують персонажів винниченкового "Гріха", надхненно оживлюють поетичне слово Шевченка і Тичини, миттєво обертаються на глузливих резонерів, виголошуючи наукову студію про Майстра. (Лекція аранжує багатоепізодну виставу, стаючи її сюжетною основою). Виконавці театрального дійства Вірляни Ткач безпосередні і відчужені, наївні та іронічні. Вони вдягають вишукано прості стріи: сорочки і жилетки, робфаківські, алеж і артистичні хустини, елегантні "метелики" і спортивні блюзони, та починають свої стилізаторські й просторово-пластичні проби.

Підкреслено виразні жести, чорно-білі костюми і декорації, прожекторне освітлення час від часу асоціюються з естетикою німого кіна. Кінострічка рухається то стрімко, то уповільнено. Рапід, стопкадр, наплив, широкий плян. Фото-слайди монтуються з живими картинами і документами, з поетичними авторськими епізодами.

Історичні події 1917-1922 років, пов'язані зі створенням "Молодого театру", "Кийдрамте" і "Березоля", заступають одна одну, перериваються скупкою газетною хронікою, яка оповідає про трагедію громадянської війни, чи експресивною фантазією на визначену тему. Пластичний і мовний живопис "Молодого театру" змінюється аскетичною графікою революції періоду "Березоля". Монтажний принцип розгорнуто і направлено у вертикаль. Музика, слово, рух створюють гармонію та враз розпадаються, щоб поєднатися знову лише в уяві глядача. (Згадаймо курбасове: "Елемент небезпеки, безпосереднього спілкування необхідний в театрі"). Лунає прозовий і поетичний, художній і документальний текст, водночас озиваються українська і англійська мови, виливаючись в аріозі. У виставі звучать вірші Тараса Шевченка і Леся Курбаса, Павла Тичини і Вірляни Ткач, фрагмент 28-ої пісні з "Саду божественних пісень" Григорія Сковороди, шоденник Леся Курбаса, спогади його акторів, магнетофонний запис голосу курбасівця Романа Черкашина і гірняківки Ольги Шуган. Ми бачимо різні за етнічним типом постаті виконавців, які ніби упредметнюють курбасову ідею синтезу національних, західних і східних традицій, минулого і теперішнього; вдивляємось в архівні й сучасні фотографії, проєктовані не лише на прозорі сітки поліекранних ширм, екранів-вікон, які створюють просторовий лябіринт часу, але й на живі акторські обличчя, що просвічують крізь мереживо сплетіння, як спогад. Ми чуємо експресивно-рвучку і замріяно-

Учасники спільного українсько-американського проєкту "У світлі" біля Київського театру ім. Івана Франка. (У другому ряді у центрі Вірляна Ткач, у третьому п'ятий з правого боку Сергій Проскурня).

елегічну, заклично-ритуальну і підкреслено-сучасну музику Романа Гурка, яка акомпанює сценічній дії і рве її дисонансом фортепіанового авторського супроводу. Звуки синтезатора і фортепіана (Роман Гурко), бандури (Мирослава Кардаш), ударних інструментів (Леонід Соколов) навіюють спогади про мелодійні українські пісні, пронизливу негритянську "музику душі", загострено-енергійні ритми 20-их років та сприяють створенню дивного сполучення національної, світової і модерної поетик.

Бавлячись стилем, актори розігрують сценічні варіації В. Ткач на теми Курбаса: "Рух", "Слово", "Імпровізація", "Повернення до первоформи", "Лінії", "Ритм", "Мімодрама", "Небезпека", "Мрія". Окремі сцени монтуються за темпоритмічним контрастом. ("Краса є там, де є ритм", — згадується твердження Курбаса).

Стилізовану під салюновий декаданс і неоклясицизм початку століття сцену з "Гріха" Володимира Винниченка виконують позбавлена слова Шона Такер-Марія Антонівна і Шон Іден-Сталинський буквально на очах у Курбаса, сидячи перед вікном екрану з проєкцією фотографії молодого Леся. Шон Іден форсує англomовний текст. В цей час іде синхронний монолог українською, який читає Сергій Бережко, освітлюючи ліхтариком своє обличчя. Спочатку він стоїть праворуч, потім ліворуч, виглядаючи з-за ширми. Раптом голос Шона Ідена пропадає, сценічна дія, що стала німою, продовжується. Звук включається, трохи згодом зникає знову.

"Так от, дорога моя, післязавтра ввечорі попрошу вас бути у мене не пізніше десятої години. Поїзд одходить рівно об одинадцятій". На ці слова жандарма-спокусника Марія з німим гнівом і еротичною пристрасністю виймає револьвер й рішуче наводить його на Сталинського-ідена та миттєво переводить на Бережка.

Тичинине "Замість сонетів і октав" студійці розігрують під музичні аріози на англійській як просторове дійство, малюнок у просторі. З першими рядками вірша Шевченка "За сонцем хмаронька пливе", що виникають після хаосу сну і смерті, хвороб і катастроф 1921 року, всі учасники театрального видовища відходять у глибину сцени і воскресають у поетичній дії

А туман, неначе ворог,
Закриває море...

Починаються вправи на освоєння різних голосових сфер, кабалістичної магії. Потім іде мімодрама під "У Бога за дверми лежала сокира..."

Актори приймають йогівські пози. Заворожує ритуальна мистика звуків, переступів, коливань. Тривожним передчуттям обіймають Шевченкові слова, збуджуючи глибинні асоціації:

Сім літ
Сокира Божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мерк за димом Божий світ.

Молоді тіла перетворюються на тирсу, коріння, на зелену діброву, на дерево святєє. Лине:

На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святєє сонечко зійшло.

Світ відроджується в пустелі. Актори створюють обрядове коло і закликають, і моляться,

Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї.

Сценічна композиція Вірляни Ткач "У світлі" народилася з вистави "Світло зі Сходу", яка була показана у Нью-Йорку в листопаді 1990 року. Діялог української дослідниці Наталки

Вистава "У світлі", сцена з п'єси В. Винниченка *Гріх*.

(Лариса Недін) та лекторки з Америки (Мар'яна Садовська) нагадує нам про архівні пошуки, далекі мандри і нові київські знайомства автора спектаклю. Сцена у нью-йоркському ресторані "Київ" в середині театральної дії, коли всі актори поринають у свої власні думки і почуття, луною озивається на американську виставу, яка розгорталася на тому примхливому побутово-богемному тлі.

Вірляна Ткач та її однодумці прагнули досягнути те, чого немає в книжках — запал мрії. Зливаються театральні долі, універсальізуються події, твориться новий світовий експериментальний театр. Вчора і Сьогодні. Завершується доба — ХХ століття.

Час. Міра. Простір і Число.

Далі буде: "Газ та інші вибухи".

МРАЖНИЦЬКІ ВІТРАЖІ ПЕТРА ХОЛОДНОГО

Ольга Андрусів

На Батьківщину повертається ще одне несправедливо замовчуване ім'я — ім'я талановитого художника, широкого патріота і громадянина — Петра Холодного. Про нього писали переважно його сучасники, а в радянські часи, при скупих згадках, творчість художника часто оцінювалася з позицій вульгарного соціологізму. Аналізуючи його роботи, дослідники звертали увагу в основному на живопис, а про вітражі лише згадували.

Художник оздобив вітражами Успенську церкву у Львові та церкву в с. Мражниця під Бориславом. Церква у цьому селі збудована за проєктом Сергія Тимошенка, якого, як і Петра Холодного, прибила до галицьких берегів емігрантська хвиля 20-их років зі Східної України. Вітражі з Мражниці менше відомі, ніж львівські, бо донедавна ця церква стояла закритою.

У своїх вітражах митець послуговується візантійською традицією, одночасно намагаючись подолати її. Але погодити забуту традицію з новими художніми формами — не така легка справа. І в творчості Холодного, яка йшла весь час у боротьбі за свій стиль і зміст, перемагає то традиція, то новітня форма.¹

Як і у візантійських художників, у П. Холодного голова в оточенні німбу є композиційним і смисловим центром кожного вітража. Композиції у візантійському живописі, особливо послідовно в іконах, будувалися за принципом максимальної статичності, що виражало непересічність значення зображуваних постатей, їх невідвладність плинові часу. У значній мірі це характерне і для творів Холодного. Але художник не копіює візантійських зразків. Його образи — це не фігури-символи, тіло яких є невагома величина, що ховається за складками одягу.

Митець майже не вживає відкритих барв, не обминає ахроматичних кольорів; залишені ним площини чистого, прозорого скла надають вітражам легкості, повітряності. М. Драган зауважує у Холодного цікаву іновацію, майже не практикувану досі у вітражній техніці, — орудування площинами кольорового скла без застосування живопису або з мінімальним застосуванням. Художник використовує деталі сучасного інтер'єру: плиткову підлогу, яку зображено на деяких вітражах, можна і тепер побачити у львівських будинках початку ХХ ст.

Вітраж — кошовна річ не лише з огляду на художню цінність: його виготовлення завжди пов'язане із значними матеріальними видатками, і тому вітражі — це переважно пожертвування заможних людей. Прізвища мражничан-жертводавців написані під

кожною вітражною композицією. В 40-их роках ці написи були затерті чорною фарбою — всі боялися можливих репресій з боку нової атеїстично настроєної влади. А коли люди боялися за своє життя, то можна собі уявити, яка доля чекала ці крихкі і делікатні твори мистецтва. Церкву в с. Мражниця закрили, а побачити вітражі знову стало можливим тільки тепер, коли людям повернули їхній храм. Найбільше постраждали вітражі вівтарної частини (тепер вони повністю реставровані, частково пошкоджені ті, що на південній стіні храму).

Найкраще збереглися вікна з північного боку. Ось архангел Михаїл. В часи древньої Русі він вважався покровителем князів та ратної слави, і, можливо, тому художник трактує так нетрадиційно цей образ. Михаїл П. Холодного — це давньоруський воїн з оголеним мечем, у шоломі, і лише ледь помітний німб та крила виказують у ньому архангела. Архангел Михаїл поданий тріюмфуючим переможцем "змія стародавнього, званого дияволом та сатаною, що зводить вселенну" (Од. 12/9). Впевнено поставивши ногу на відтяту голову змія, із сміливим, рішучим поглядом, Михаїл є символом справедливої сили, захистом від усякого зла. Упродовж своєї історії український народ надії на перемогу і на визволення пов'язував з цим образом. А як наслідок — присутність зображень цього небожителя на гербах міст, знаменах, хоругвах. Так, наприклад, зображення архангела Михаїла було гербовою емблемою Києва. Його шанували і на Запоріжжі — велика хоругва Запорізької Січі була червона із білим архангелом Михаїлом на лицевому боці.² Відомо про відтворення образів Михаїла та Гавриїла у вигляді запорожців.³

На сусідньому вітражі — зображення свв. Володимира і Ольги. Велика княгиня на роботі Холодного — молода жінка, ніжна, тендітна. Вона одягнена у розкішний, багато орнаментований одяг візантійських володарів. "Ся [Ольга] була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом". Так сказано про Ольгу в *Літописі Руському*.⁴ Художник зображує св. Ольгу подібною до княгині Ірини, що є на мініятурі "Христос у славі вінчає Ірину і Ярополка" з Трірського Псалтиря (1078-1087). Так само до мініятури XI-XII ст. тяжіє образ князя Володимира. П. Холодний навіть зберігає поєднання кольорів одягу, характерне для цих мініятур, — при синьому плащі червоно-цеглова туніка.

На Україні після того, як вона втратила державність, культ свв. Володимира і Ольги підупав, майже забувся. Найбільша кількість зображень припадає на XVII-XVIII ст. Важлива роля у збудженні зацікавлення до цих святих належить гравюрі. Вперше зображення князя Володимира і Ольги появилася у київському "Анфологоні"⁵ (1619). До справи відродження культу цих святих немало

спричинився Петро Могила, який хотів піднести престиж Української Православної Церкви. Відоме зображення ктиторської фрески з церкви Спаса на Берестові у Києві, де замість Йоана Предтечі зображено князя Володимира, фундатора цієї церкви, як вважав Могила. Найчастіше Володимира малювали у вигляді царя-самодержця, як, наприклад, на роботі пензля Рутковича (Жовківський іконостас). Збереглася і молитва з такими словами:

А ти святий Володимирю,
На християн вірний царю...⁶

У ній народ усвідомлює Володимира як царя України-Руси.

Одним з найшанованіших на Україні святих був Миколай. Про це свідчить велика кількість його зображень, присвячені йому численні пісні та повір'я. Св. Миколай був визнаним опікуном, і в цьому відношенні майже дорівнювався Діві Марії. Ікони його стали обов'язковими у храмах, як і образи Христа та Богородиці. Не раз їм відводилося місце в намісному ряді іконостасу. Холодний зобразив св. Миколая, використовуючи характерний "портрет" святого, за яким його легко впізнати навіть без підпису: видовжене, аскетичне обличчя, тонкий довгий ніс, малі уста, невелика округла борода, світлі пасма якої орнаментально трактує художник, турботливий погляд пастиря. Автор не боїться використовувати світські мотиви в релігійній композиції. Поруч з урочисто застиглою постаттю святого ми бачимо реалістичні фігурки дітей в народних строях, що розглядають отримані від св. Миколая дарунки. Тут образ Миколая є уособленням благодійних сил, а тому і головним героєм новорічно-різдвяної дитячої "мітології". А дорослих св. Миколай беріг у далеких мандрівках і від пожеж, був оборонцем від ворогів і всіляких бід, тому й співається в пісні "До св. Миколая":

О хто, хто спішить в твої двори,
Того ти на землі й на морі
Все хорониш від напасти,
Не даєш в гріхи нам впасти.

У вітварній частині храму знаходиться композиція "Благовіщення", яка розділена на дві частини вітражем "Ангел з хрестом". Таке розділення композиції використовувалося і раніше. Наприклад, у соборі святої Софії в Києві архангел Гавриїл та Марія зображені на лівій і правій вітварних колонах. Потім це розділення спостерігається на Царських воротах іконостасів (дві половинки дверей). Архангел Гавриїл — найбільш динамічна фігура з усіх, що ми бачимо на мразницьких вітражах Холодного. "Небесна" гама

Петро Холодний, *Ангел з хрестом* (вітраж)

кольорів — ясно-блакитний, жовтавий, білорожевий — створює

враження легкості, а напіврозвернута фігура сповнена енергії руху. Гавриїл, відповідно до традиції східної церкви, тріюмфуючий посланець неба.

Струнка фігура Богородиці темною силуетою вимальовується на площині вітража. Нахил голови Марії, жести рук передають вагання і покору: "Я раба Господня: нехай буде мені за словом твоїм" (Лк. I /38). Окремими деталями інтер'єру художник натякає, що дія відбувається у приміщенні — домі Йосифа. Біля Марії стоїть підставка з розкритим Святим Письмом, над головою ледь помітна арка, що виділяється незначним підсиленням тону, невеличка вазочка з барвінком — символом чистоти і безсмертя.

Динамізм "Благовіщення" (рух посилює зміщення підлоги) дещо врівноважується фігурою ангела з хрестом, що розміщений у центральному вікні, між зображенням архангела Гавриїла і Марії. Ця фігура є домінуючою у вітартній частині і звертає на себе увагу яскраво-червоними складками одягу та насиченим синім кольором великого хреста, якого, ніби знамення майбутніх мук Маріїного Сина, спускає з неба ангел. Цей символ великої жертви височіє над вітарем храму.

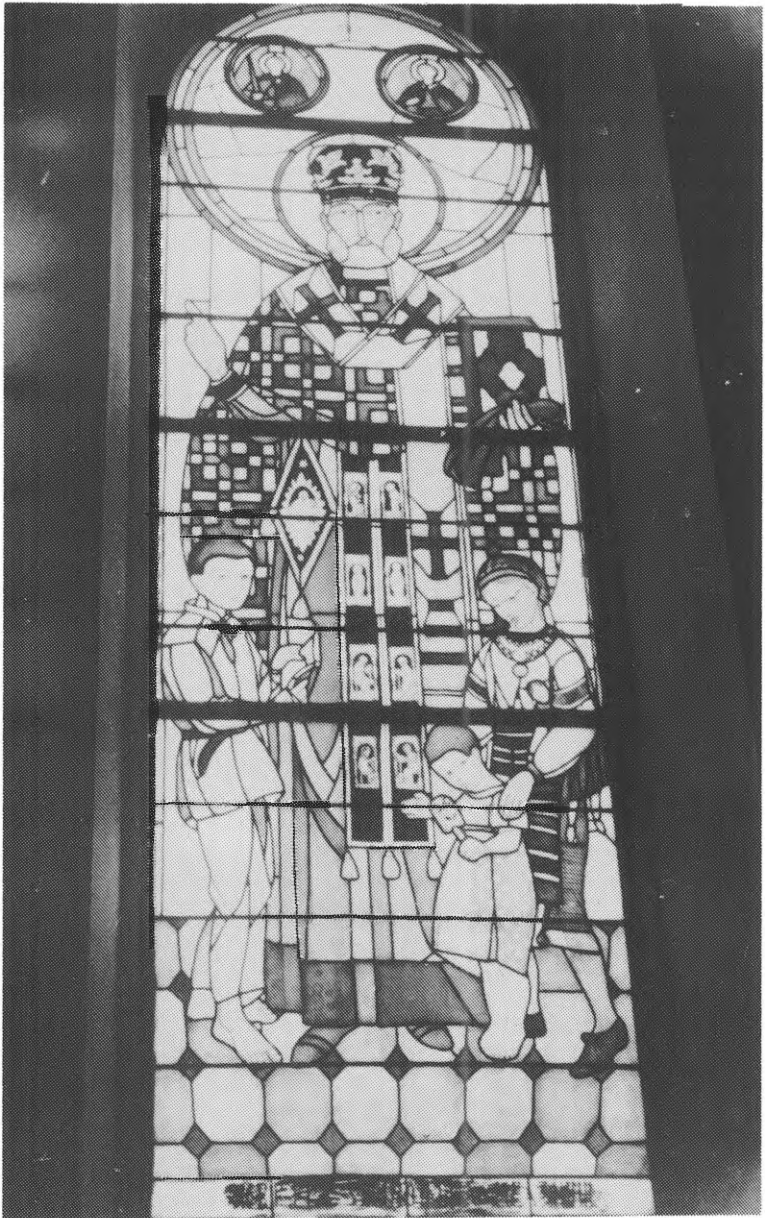
На вітражі з південної сторони церкви — образ св. мученика Йосафата. П. Холодний зображує цього святого у фіолетовому сакосі, на якому яскраво виділяється білий омофор. Складені тонкі руки святого тримають невеликий хрест — знак благословення. Над Йосафатом, як і над постатями Володимира та Ольги, зображена Богоматір з Покровом, що символізує собою ідею заступництва — сюжет надзвичайно популярний в українській іконографії. Св. Йосафат був одним з перших уніятських священників. У 1631 році натовп жителів Вітебська, що палав ненавистю до католицької віри, по-звірячому вбив його, розрубавши сокирою голову. Перші зображення святого мученика почали з'являтися у кінці XVII ст. Після канонізації (1867) культ св. Йосафата розгорівся з небувалою силою. Про це можна судити, наприклад, з рецензії Й. Скрутня на книгу Hofmana "Der hl. Josafat",⁷ де він згадує про ікони, образочки, медалі, гравюри, котрі у значній мірі свідчили про давню поширеність і буйний культ святого. Важко судити, наскільки характерне є зображення, виконане П. Холодним, адже порівнювати практично немає з чим: після ліквідації Греко-Католицької Церкви на Україні ікони св. Йосафата знищували, а ілюстрації в книгах у крашому випадку заклеювали.

Центральним вітражем на південній стіні храму є вітраж "Апостоли Петро і Павло". Християнська іконографія часто поєднує образи Павла і Петра. До IV ст. складається остаточний тип, у відповідності до якого ап. Петра зображали з широким обличчям, кучерявим волоссям і круглою бородою, а Павла вузьколицим та лисуватим. Таким їх і подає П. Холодний на своєму вітражі.

Петро Холодний, *Діва Марія* (вітраж)

Незважаючи на непристосованість техніки вітража до передачі

Петро Холодний, *Св. Миколай* (вітраж)

психологічного стану через вираз обличчя, художник все ж

намагається це зробити. Особливо добре йому вдається передати вираз терпіння і якогось душевного болю на обличчі Петра: страдницьки заламані брови, сумний погляд... Певного динамізму зображенню додають гострі складки одягу апостолів. Ритмічно розташовуючи кольорові площини, автор компенсує скупість палітри. Петро займає особливе місце серед апостолів. Христос каже йому: "... Ти — Петро-Скеля і на цій скелі я збудую мою Церкву й ворота адові її не подолають. Я дам тобі ключі від Царства Небесного..." (Мт. 16/18-19). Вручення ключів Петрові — частий мотив у іконографії (наприклад, мініатюра з "Книги євангельських читань імператора Генріха II", 1007-1014, Мюнхен). На вітражі Холодного ап. Петро зображений саме з цими ключами, які з V ст. витіснили інший його атрибут — пастирську палицю. У правій руці апостола — Євангелія — символ учительства. Апостол Павло натомість зображений з мечем у руках. З історії життя Павла відомо про його трагічну смерть: апостоли мечем відсікли голову. У християнській іконографії (особливо на Заході), починаючи зі зрілого середньовіччя, апостоли отримують як атрибути зняряддя своїх тортур. Так, наприклад, ап. Петро тримав хрест (він розміщений у верхній частині вітража), ап. Павло — меч.

Подібно до апостолів Петра і Павла Холодний трактує образ апостола Андрія. Зображуючи святого, художник теж оперує чистими кольоровими площинами, дуже мало вдається до живопису на склі. Вертикальні спайки фону підкреслюють стрімкий злет руки апостола, в якій він тримає хрест, благословляючи людей. Над зображенням ап. Андрія — так званий "андріївський хрест", що після мученицької смерті святого став постійним його атрибутом.

-
1. М. Драган, *Про П. І. Холодного* (Ленінград, 1931), стор. 11.
 2. *Пам'ятки України*, ч. 4, 1989, стор. 45.
 3. *Киевская старина*, листопад 1887, стор. 587.
 4. *Літопис Руський* (Київ, 1989), стор. 39.
 5. П. Жолтовський, *Український живопис XVII-XVIII ст.*, стор. 102.
 6. М. Возняк, *Історія української літератури*, т. III, стор. 319.
 7. *Записки ЧСВВ*, т. I, 1927.

КРИМ І УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Петро Киричок

Українська культура в Криму сягає корінням глибокої давнини. Ще за часів Кримського ханства лунав тут тужливий спів тих полонянок і полонених з України, яких татари продавали на невільницьких ринках міст Козлова (Евпаторії), Каффи (Теодосії), Сурожа (Судака) й інших в далекі заморські країни. Події ці відбиті в багатьох українських історичних і побутових піснях та думках.

З приєднанням у 1783 році Криму до Російської імперії українська культура починає розвиватися значно жвавіше і стає набагато змістовнішою. Пов'язано це переважно з примусовим переселенням і оселенням у цьому краї українців, які свято зберігають свої звичаї, мову, релігію, культуру.

Про заселення Криму дійшло до наших днів чимало переказів і легенд, до певної міри вірогідних.

В одній із них оповідається про заснування села Мазанка, розташованого поблизу Симферополя.

Царський уряд за наказом імператриці залишав солдатів різних національностей на постійне проживання в Криму, надаючи певні пільги. Дружин їм привозили здебільшого з України. Теж за наказом. Процедура одруження була суворою, симбіозною. Царські укази зливалися з церковними обрядами. Людина, таким чином, позбавлялася будь-якої самостійності у своїх діях, вчинках, помислах. Вона повинна була лише підкорятися і виконувати волю урядовців.

Офіцер приводив солдатів у заздалегідь визначене місце. Вишикувавши, наказував їм зняти шапки й покласти їх до ніг. Потім солдатів відводили вбік. На їхнє місце ставили дівчат, які за наказом мали вибрати по солдатській безкозирці і пов'язати, у такий спосіб, свою долю з її власником. Опісля цей шлюб священник скріплював молитвою і благословенням. Одруженим виділялася земля, де вони будували житло, заходилися господарювати. Жінки з України, за давніми звичаями, обмазували хати білою глиною. Звідси, мабуть, і закріпилася за селом назва — Мазанка. У легендах наголошується, що в отаких штучно створених за царськими наказами родинах розлучень не спостерігалось. Праця, щоденні господарські і родинні турботи заповнювали життя людей. Лише під час релігійних свят вони перепочивали, віддавалися спогадам про батьківські місця, співали своїх пісень, розмовляли рідною мовою, яка ніколи не забувалася.

З переселенням до Криму українців і росіян в селах і містах будуються православні церкви, заснуються навчальні заклади, де ведеться викладання рідною мовою. Але постійного українського чи російського культурного центру тут не було. Бракувало, звичайно, і такого діяча, який би займався організацією цієї справи. Відсутні були і театри. Їх якоюсь мірою заміняли аматорські гуртки, що ставили українські п'єси. Однак таких вистав було обмаль.

Першим з великих професійних акторів ступив на кримську землю М. Щепкін. У вересні 1846 року він, разом з відомим уже тоді російським критиком В. Бєлінським, прибув до Симферополя і незабаром розпочав виступати у трупі Д. Жураховича, виконуючи ролі у п'єсах М. Гоголя ("Ревізор", "Тяжба", "Женитьба"), І. Котляревського ("Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник"). В. Бєлінський був присутній на виставі "Матрос", до якої поставився винятково негативно. "Наталка Полтавка" сколихнула симферопільців. Це була надзвичайна подія. Театр вшент був переповнений, а глядачі бурхливими оплесками зустрічали кожний вихід на сцену М. Щепкіна. Якщо не вважати піонером літописця Григорія Граб'янку, який помер у Криму 1734 року під час одного з походів козаків, то дорого до берегів Тавриди першим проклав видатний український поет-гуморист Степан Руданський. Ще під час навчання у Петербурзькій медико-хірургічній академії він захворів на сухоти. Це змусило його напередодні випуску звернутися до "Медицного департаменту" з проханням про можливість надання роботи на півдні, зокрема в Криму.

Департамент прихильно поставився до кандидатури С. Руданського, незабаром Міністерство внутрішніх справ віддало наказ, в якому зазначалося, що "определяется на службу: Стипендиат медико-хирургической академии, лекарь Руданский Ялтинским городовым врачом (с 1 августа 1861 года)".

В архівних документах знаходимо вказівку на точну дату прибуття С. Руданського до Криму. В "Таврическом приказе общественного призрения" говориться:

Определенный на должность Ялтинского городского врача Руданский, рапортом 29 октября сего года (тобто 1861 року. — Л. К.) за ч. 1, доносит управе, что он прибыл к месту служения и просит об удовлетворении его жалованьем.

Врачебная управа уведомляя об этом приказе общественного призрения имеет честь покорнейше просить отдать распоряжение об удовлетворении определенного Медицинским департаментом Министерства Внутренних Дел городовым врачом в город Ялту Руданского жалованьем по штатных списках с 1 августа сего года.

Другого листопада 1861 року "Таврическая врачебная управа" визначила С. В. Руданському заробітну плату в розмірі 228 крб. 68

коп. на рік. Оселився С. Руданський спершу в Ялті в будинку голови міської управи Пономаренка, що знаходився на Севастопольській вулиці. Незабаром С. Руданський одружується з вродливою мішанкою Явдохою Широкою, яка мала трое дітей від першого шлюбу. Велика сім'я потребувала відповідних житлових умов і грошей для її утримання. Це змусило С. Руданського винайняти іншу квартиру на вулиці Дерикойській (тепер вулиця С. Руданського) й водночас подбати про додаткові підробітки. Восени 1863 року він влаштовується на посаду лікаря кримських маєтків графа Воронцова. Здоров'я і матеріальне становище С. Руданського дещо поліпшилося. Про це він сповіщає в листі братові Григорію 17 вересня 1863 року:

... я отсе недавно тільки поправився від свої тяжкої болізни, а тяжко слабый був, так слабый, що і світ мені опротивив... Тепер я дуже якомсь став мило дивитися на людей, бо й мені якомсь зробилося лучче. Кінчилось уже (не знаю тільки чи надовго) моє тридцятилітнє голодування. Добився я таки економії Вороцова, і, окрім свого жалування (200), маю іще в рік 300 карбованців, і того — 500, і я вже зможу каждый день свій обід мати. І тільки то, що обід, а вечері іще за сії гроші мати не зможу — отакая проклятая Ялта. Ні, не проклятая, а хороша вона, псяюха, та дорого жити...

Незважаючи на власні нестатки, С. Руданський бідняків лікував безплатно, допомагав їм ще й тим, що годував та надавав притулок. Саме за чуйне ставлення до людини, яку спіткало горе, за безкорисливу турботу про неї місцеве населення поважало і любило С. Руданського. Про його сердечність і ширість розповідається в народних переказах. Згадують про це і сучасники. Навколо лікаря і поета С. Руданського в Ялті гуртується не лише простий народ, а й передові діячі місцевої різночинної інтелігенції, зокрема голова місцевої управи Пономаренко, земський учитель Черенков, міський громадський діяч Галахов, агент торгівлі Сіяльський, поштмайстер Падалка, лікарі Дмитрієв, Олехнович та інші. Особливо дружні стосунки зв'язували С. Руданського з Пономаренком та Падалкою. Часто Руданський читав вечорами своїм приятелям, освіченим, культурним і прогресивним людям, свої нові вірші, гуморески, ділився літературними задумами. Зустрічався він в Ялті із славетним художником І. Айвазовським. За його порадою відновив зайняття малюванням і захопився опісля створенням кримських краєвидів.

С. Руданський підтримував контакти також з багатьма українськими і російськими письменниками та культурними діячами інших міст, листувався з М. Драгомановим, А. Свидницьким, М. Костомаровим, М. Номисом, професором Новоросійського (тепер Одеського) університету — знавцем древньої географії

Бруном. У 1863 році до Ялти прибуває на лікування славнозвісний російський артист М. Щепкін. Знаючи про лікаря-гуманіста С. Руданського, М. Щепкін відшукав його. Палкі послідовники традицій Т. Шевченка, вони швидко знайшли спільну мову і пройнялися один до одного великою повагою. С. Руданський часто відвідує цього свого пацієнта, який замешкав у готелі "Тавріда", лікує його не лише медикаментами, а й добрим словом. Але хвороба артиста виявилася настільки складною і серйозною, що в ті часи подолати її було неможливо: 11 серпня 1863 року Щепкін помер. Поет тяжко переживав втрату широкого друга, свого розумного співбесідника. Біля труни покійного С. Руданський поклав вінок з написом українською мовою, через що мав декілька неприємних розмов з жандармами. Відтоді й почалося цькування С. Руданського. Недруги поета докладали всіх зусиль, щоб усунути його з посади лікаря і позбутися, таким чином, небезпечної для них людини, що користувалася серед населення великою популярністю.

Біля дванадцяти років прожив у Ялті С. Руданський. Як лікар, громадський і культурний діяч він зробив дуже багато для розвитку цього мальовничого курорту, поліпшення санітарного стану й умов життя та лікування місцевих жителів і приїжджих. Тут же він, незважаючи на тяжку хворобу й несприятливі для творчості обставини, написав чимало оригінальних поезій, гуморесок, співомовок, один драматичний твір, дивоспів "Чумак", працював над перекладами *Іліади* Гомера, старогрецької поеми *Батрахоміомехія* ("Війна мишей і жаб", назвавши її "Омирова війна жаб з мишами"), *Енеїди* Вергілія, "Демона" М. Лермонтова, збирав і обробляв спогади учасників Кримської війни, уклав збірник народних пісень під назвою *Копя пісень*.

Громадська, лікарська і творча діяльність С. Руданського у Ялті сприяли ознайомленню людей різних національностей з українською культурою, літературою, піднесенню їх інтелектуального і культурного рівня. Саме цього не могли пробачити С. Руданському царські урядовці, які зневажали українську мову і культуру. Вони всіляко переслідували і цькували письменника. Він помер у розквіті свого хисту на тридцять дев'ятому році життя — 3 травня 1873 р. В останню путь С. Руданського проводжали родичі, друзі, мешканці Ялти. Його поховали на Масандрівському кладовищі, неподалік водограю, побудованого на землі, що її подарував письменник містові. У 1892 році прибічники таланту С. Руданського на кошти, зібрані народом, встановили тут невеличкий пам'ятник, на якому викарбували слова із його вірша "Чорний колір" в дещо зміненому вигляді:

На могилі не заплаче
Ніхто в чужині,

Тільки хмаронька заплаче
Дошем по мені.

До речі, за нової доби, після повалення царату, ніщо більше не заважає вшановувати пам'ять поета. Рішенням Ялтинського міськвиконкому могила його упорядкована. На ній височить монументальний барельєф С. Руданського, який увесь свій хист і життя віддав розвиткові і пропагуванню національної культури.

Через три роки після смерті С. Руданського до Криму прибуває Марко Кропивницький. "Зимовий сезон 1876-1877 рр., — пише він у своїй автобіографії, — служив я в Симферополі, у Л. Яковлева, з дебюта в ролі городничого". Працюючи на симферопільській сцені, М. Кропивницький намагався спрямувати акторський колектив на шлях реалістичного мистецтва. Він радив ставити твори М. Гоголя, О. Островського та інших видатних письменників, що правдиво відображають життя народу.

У 1886 році М. Кропивницький вдруге прибуває до Криму у складі трупи М. Старицького, яка гастролювала у Севастополі майже весь вересень. Ще до відкриття гастролей рецензент газети *Севастопольский листок* повідомляв, що спектаклі трупи М. Старицького будуть захоплюючими і цікавими, оскільки в них бере участь один із найвидатніших українських артистів М. Кропивницький. Особливо сподобався М. Кропивницький глядачам у ролі Шпоньки (в комедії М. Старицького "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка"), якого зіграв "незрівнянно".

Рецензент газети *Севастопольский листок* писав:

Передати словами всю викінченість цього виконання неможливо; треба бачити це майстерне змалювання кожної деталі, правдивість інтонації, комедійність виразів в самій продуманій формі, щоб зрозуміти, наскільки п. Кропивницький майстер своєї справи і талановитий артист.

Театр був до того переповнений, що виникла потреба у приставних стільцях.

У 1889, 1891, 1896 роках М. Кропивницький побував у Криму з власною трупю, до якої входило багато відомих на той час українських акторів: Затиркевич, Лінницька, Суслов, Левицький, Карпенко, Максимович, Загорський, Зарницька, Сластіна-Суслова, Немченко та інші. Гастроля відбувалися в Симферополі (від 26 жовтня до 1 грудня 1889 р.), Керчі, Симферополі, Ялті (липень—серпень—вересень 1891 р.), Севастополі (вересень—жовтень 1896 р.). Артисти трупи, і особливо М. Кропивницький, працювали з великою напругою і піднесенням. Своєю майстерною і правдивою грою вони буквально полонили глядачів. Кожна вистава йшла при переповненій залі, а вихід на сцену знаних артистів, зокрема М.

Кропивницького, завжди супроводжувався бурхливими оплесками.

Про неповторну майстерність типізації М. Кропивницьким сценічних образів та його неперевершений і завжди свіжий акторський хист знаходимо такі відгуки у тодішній пресі:

Пан Кропивницький чудово уособлює героя гоголівської повісти Тараса Бульбу. В його виконанні Бульба постає перед очима глядача характерним осколком козацтва тієї грубої і могутньої епохи... Грим і гра п. Кропивницького не залишають бажати нічого кращого, і хто хоче бачити справжнього, типового Бульбу, повинен подивитися талановитого артиста в цій ролі...

У розпалі гастролей у Симферополі 1889 року М. Кропивницький заздалегідь турбувався про виступи трупи в інших містах. Він вів переговори з одним із одеських театральних власників, який за надання приміщення українській трупі зажадав занадто високого відшкодування за оренду — 150 карбованців шовечора. М. Кропивницький погоджувався сплачувати лише 100 карбованців і повідомив про це одесита. Останній не тільки знехтував пропозицією великого артиста, а й надіслав йому образливу телеграму: "Ви хворі, раджу Вам підлікуватися". Почуваючи себе приниженим і ображеним, М. Кропивницький дав таку відповідь гоноровитому кривдникові, яку опублікував у пресі: "Я не маю потреби скористатися Вашою порадою. Я дав би цю пораду Вам, але Ви невиліковні". Оця суперечка яскраво засвідчує те, в яких тяжких умовах доводилося працювати українським трупам за часів царизму, відстоювати гідність не лише українського слова, а й власну — людську. Чотири рази виступала в Криму трупа під керівництвом М. Старицького: у Симферополі й Севастополі — в квітні—травні—червні 1886 р. у Севастополі — у вересні 1886 р.; у Симферополі й Севастополі — в грудні 1889 р. в тих же містах — у січні—березні—квітні 1890 р. Глядачі захоплювалися виставами "Наталка Полтавка" І. Котляревського, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка, "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Невольник" Т. Шевченка в переробці М. Кропивницького, "За двома зайцями" М. Старицького та іншими, а критика дуже прихильно ставилася до виконавців, вказуючи, що спектаклі "відзначаються дружнім ансамблем". Особливо високо оцінили артисток Вірину і Жаркову за правдиву і типову гру, а решта артистів заслужила, за висловом рецензента, "цілковитого схвалення". Не всі, проте, рецензії на вистави трупи М. Старицького, зокрема в Севастополі, були позитивні. Окремі спектаклі викликали нарікання. Надто ж нещастило творам М. Кропивницького. Його п'єси "Дай серцю волю, заведе в неволю", "Доки сонце зійде, роса очі виїсть", "Глитай, або ж Павук", незважаючи на захоплене сприйняття їх

глядачами, суворо й недоброзичливо оцінювалися рецензентами. Йшла, таким чином, якась таємна боротьба навколо вистав за п'єсами М. Кропивницького. Населення міста їх підтримувало, а газетні дописувачі — ні, всіляко перешкоджаючи творчій роботі трупи, а, отже, і ознайомленню севастопільців з українським мистецтвом і культурою.

Боротьба ця завершилася, зрештою, перемогою здорового глузду. Незважаючи на пересуди і опір офіційних критиків, п'єси М. Кропивницького не сходили зі сцени. Так, приміром, 20 червня 1886 року в бенефіс артистки Боярської з великим успіхом пройшла вистава "Доки зонце зійде, роса очі виїсть". Спектакль, як і раніше, пресою оцінений був вкрай негативно. "Про драму «Доки сонце зійде...» — писав рецензент, — яка була поставлена 20 червня вдруге, ми вже говорили... і знову не будемо про неї говорити. Шкода лише, що пані Боярська обрала цю п'єсу для свого бенефісу... в п'єсі подані одні ефектні моменти без зв'язку і поступовости...". Глядачі ж були зворушені й захоплені виставою і майстерною грою артистки і її колег, що мусів визнати той же рецензент. Приїздили до Криму і театральні товариства братів Тобілевичів. В осінньо-зимовий сезон 1888-1889 рр. трупа М. Садовського гастролювала в Севастополі, Ялті і мала намір, як повідомляла газета *Крымский вестник*, виступати і в Симферополі.

У 1890 році прибуває до Симферополя зі своєю трупою П. Саксаганський. До неї входив уже й І. Тобілевич (Карпенко-Карий). Місцева газета *Крымский вестник* повідомляла:

Перша вистава (др. "Безталанна") товариства малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського, яка відбулася в п'ятницю 1 червня, пройшла успішно. Крім самого П. Саксаганського (який виступав цього разу в драматичній ролі Гната), пані Садовської (Софії) і п. Мови (Степана), прекрасна гра яких симферопольцям знайома, художньо провели свої ролі сам автор п'єси п. Карпенко-Карий (Іван, старий чоловік), пані Шевченко (Ганна, вдова). Хорошою була також і пані Квітко в ролі "дівчини Варьки".

Товариство П. Саксаганського перебувало у Симферополі від 1 до 6 червня. За цей час було здійснено постановки, крім вищезгаданої драми "Безталанна", комедії І. Тобілевича (Карпенка-Карого) "Мартин Боруля", "Сто тисяч", в яких славетний драматург майстерно виконував відповідальні ролі, та опери "Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемовського. Рецензент газети *Крымский вестник* писав, що "П[ан] Карпенко-Карий прекрасний, безперечно, артист".

З Симферополя товариство П. Саксаганського переїхало до Керчі, де протягом місяця з великим успіхом продовжувало свої гастролі, радуючи керчан все новими й новими виставами.

Рівно через дев'ять років (у 1899 році) І. Тобілевич знову

прибуває до Криму у складі трупи М. Садовського і П. Саксаганського. Гастролі трупи відбувалися у Севастополі від 5 вересня до 1 жовтня, а потім від 4 листопада — в Ялті. Відкрилися вони спектаклями І. Тобілевича (Карпенка-Карого) "Мартин Боруля" та "Бурлака". Пізніше ставилися в театрах Севастополя і Ялти драми і комедії "Безталанна" І. Карпенка-Карого, "Богдан Хмельницький" М. Старицького, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка та інші. Місцева преса схвально відгукувалася про вистави і майже завжди відзначала майстерність артиста і драматурга І. Тобілевича (Карпенка-Карого), називаючи його "одним із кращих авторів малоросійської драми... глибоким знавцем малоросійського побуту". Особливим успіхом користувалися І. Тобілевич та М. Садовський у виставі "Наталка Полтавка" І. Котляревського.

Під час перебування у трупах своїх братів І. Тобілевич не був лише сумлінним виконавцем доручених йому ролей. Як піднаглядна особа він, звичайно, не міг офіційно проголошуватися керівником акторів, але фактично був їх духовним і художнім наставником, добирав і шліфував репертуар, займався режисурою, розподіляв ролі. Рука видатного драматурга і майстра сцени спрямовувала митців на правдиве і високохудожнє відтворення життя українського народу різних періодів і епох. Це помітила кримська жандармерія, яка за наказом державного департаменту продовжила за І. Тобілевичем таємний нагляд. Про це свідчить рапорт справника Ялтинського повіту Грекова з 8 жовтня 1899 року, який повідомляв Таврійського губернатора, що він "... за проживаючим у Ялті відставним колезьким секретарем Іваном Карповим Тобілевичем, згідно з повідомленням місцевого жандармського офіцера, встановив таємний нагляд поліції".

Востаннє І. Тобілевич (Карпенко-Карий) був у Криму за порадою лікарів у 1907 році. Лютий, березень і початок квітня він провів у Ялті. Трупи корифеїв українського театру успішно пропагували у Криму реалістичне мистецтво свого народу, підносили інтелектуальний рівень глядачів, загострювали їхню увагу на соціальних проблемах, виховували почуття милосердя, наголошували на прагненні народів і націй до рівноправності і взаємоповаги.

Окрім відомих театральних колективів Кропивницького, Старицького, братів Тобілевичів, у Криму гастролювали ще й трупи Борського, Глазуненка, Деркача, Дзючаєва, Івась-Мороза, Найди, Левицького, Стодолі, Суходольського, Ярошенка та багатьох інших. Діяльність цих труп, їхній внесок у розвиток реалістичного українського мистецтва ще й сьогодні не вивчені, хоча окремі з них своїм акторським мистецтвом наближалися до провідних труп театру корифеїв. Вистави трупи Деркача, приміром, користувалися у глядачів Криму неабиякою популярністю, а тутешня преса уважно

стежила за його діяльністю й повідомляла навіть про його гастролі в інших містах, краях і країнах та сповістила про його смерть. Так, у газеті *Салгир* з 27 червня 1900 року читаємо:

Відомий антрепренер Г. О. Деркач, який орендував у нас (Симферополі. — П. К.) дворянський театр, у третьому році, помер у м. Тобольську. Він пам'ятний малоросійському акторському світові тим, що їздив "з своїми хохлами" до Парижу, розраховуючи на добрий заробіток; але закінчив тим, що трупа його ледве не померла з голоду у столиці Франції і коли б не добродушність редакції *Figaro*, то "лицедіям" покійного Деркача довелося б повертатися в Росію пішки.

Українські театральні колективи так пошановувалися в Криму, що здібна місцева молодь охоче вступала до них, швидко опановувала українську мову і, зрештою, з часом дехто з неї ставав не лише відомим, а й провідним актором. Так, у трупі М. Кропивницького працювала здібна молода артистка із Симферополя Ніна Базарова. Раптова її смерть викликала у колективі велику скорботу. М. Кропивницький виголосив біля свіжовиритої могили промову, в якій визнавав могутній акторський хист покійної, який повністю ще й не розкрився: "Спочивай же в тихом захисточку і некаламутнім супокою чесна, незабутня, дорога перлино українського кону! До краю мого життя я заховав в душі своїй найкращі, найсвятіші згадки про тебе, безталанночку, що, мов метеор той, пролетіла над моїми очима, освітила на малу хвилю кругозор і згасла навіки". До трупи Суходольського влилася мешканка Симферополя Марія Дікова, яку критика згодом прилучить до немеркнучих зірок українського театального кону, порівняє з славнозвісною М. Заньковецькою.

Пані Діковій, — писав один із газетярів, — варто лише з'явитися в будь-якій ролі на сцені, і ви відразу відчуваєте перед собою якийсь особливий чаруючий подих, подих ніжної чарівної жінки-художниці, яка сильно грає на всіх струнах вашої душі, то пустує як наївне дитя, то глибоко страждає, як цілком уже навчена життєвим досвідом кохана дружина і мати. І ви не можете відірвати очей від цієї артистки; ви з завмиранням серця стежите за її грою; кожний стогін, кожний крик, що виривається з глибин її замученої душі. Мені особливо пані Дікова кожного разу нагадує відому малоросійську артистку пані Заньковецьку в її молоді роки...

Марія Дікова — наша сучасниця, заслужена артистка Української РСР. Вона працювала в театрах Києва, Полтави, Харкова, Ленінграду, виконувала провідні ролі у класичних спектаклях і п'єсах сучасних авторів.

Мистецтво корифеїв українського театру зажило в Криму такої слави, поваги і популярності, що вже в 90-их роках XIX століття його почали наслідувати найширші прихильники. В багатьох кримських містах виникають аматорські театральні гуртки, які ставлять твори українських письменників. У Симферополі засновується товариство "аматорів малоросійського драматичного мистецтва", керівником якого обирається колишній режисер трупи М. Старицького М. Щербина.

Неодноразово перебувала в Криму на лікуванні видатна українська поетеса Леся Українка. У липні 1890 року вона прибуває до містечка Саки зі своєю матір'ю Оленою Пчілкою, відомою письменницею, і майже місяць лікується на єдиному тоді грязевому курорті. У серпні мати і донька переїжджають до Євпаторії. Море і сонце у поєднанні з морськими прогулянками навіювали поетесі згадки про перебування в Євпаторії велетнів світової літератури — Олександра Пушкіна та Адама Міцкевича. У цей час Леся Українка пише ряд віршів, з яких вирізняється своєю ліричністю і задушевністю та проблематичністю поезія "Грай, моя пісне...", датована 17 серпня 1890 року:

Час, моя пісне, у світ погуляти,
Розправити крильця, пошарпані горем,
Час, моя пісне, по волі буяти,
Послухати, як вітер заграв понад морем.

Після лікування в Саках і відпочинку в Євпаторії здоров'я Лесі Українки покращало, але ненадовго. У червні 1891 року вона знову прибуває до Євпаторії з матір'ю, зупиняється в будинку, який зберігся до наших днів і знаходиться на вулиці Революції, 41. В одній з його кімнат Леся Українка створила поезії "Безсонна ніч", "На човні", "Негода", що засвідчують намагання поетеси обрати в своєму житті і творчості найбільш вірну дорогу, яка б вела до захисту прав людини, здобуття волі.

Перед від'їздом з Криму Леся Українка відвідала колишню столицю Кримського ханства — Бахчисарай, якому присвятила поезії "Бахчисарай", "Бахчисарайський палац", "Бахчисарайські гробниці". Як і Пушкін та Міцкевич, Леся Українка вважала Бахчисарай жорстоким містом, де знущаються над людиною, позбавляють її елементарних прав:

Мов зачарований, стоїть Бахчисарай,
Шле місяць з неба промені злотисті,
Блищать, мов срібні, білі стіни в місті,
Спить місто, мов заклятий край.

У червні 1897 року Леся Українка знову прибуває до Криму на лікування. Тепер вона зупиняється в Ялті. Будинок цей зберігся до наших днів по вулиці Літкенса, 8. Поетеса познайомилася в цей час з С. Мержинським, учасником Київської соціал-демократичної організації. Очевидно, під його впливом Леся починає вивчати праці К. Маркса, зокрема *Капітал*. В цей час вона написала поеми "Іфігенія в Тавриді" та цикл віршів "Кримські відгуки". У перервах між працею і лікуванням Леся оглядає місто, знайомиться з його історією, пам'ятниками, подорожує в екіпажі на Ай-Петрі. Поїздка ця відображена в поезії "Уривки з листа", в якій напрочуд точно змальовано природу Криму.

Передостанній раз Леся Українка перебувала в Криму (зокрема, в Ялті) разом із своїм чоловіком К. Квіткою, який також був тяжко хворий. З середини жовтня 1907 року до 13-14 травня 1908 року подружжя винаймало квартиру в будинку Терещенка на колишній Дарсанівській вулиці (тепер вулиця Лесі Українки, 6).

Життя письменниці було в той час безрадісним. У неї з'явилися симптоми нової хвороби — туберкульозу нирок. Саме тому в її листах зустрічаються досить часті скарги на загострення недуги, яка не дає їй змоги творчо працювати. "Цілий тиждень по наказу ... лікаря, я, «більшею частию лежала в кроваті» і через те запустила усяке писання і листи, шиття, то тепер потрошку надолужую", — сповіщає вона в листі до матері з 10 листопада 1907 року. Восени 1907 року Леся Українка разом з К. Квіткою лікувалася в Балаклаві, мешкала в будинку Соколової, який пізніше знесено. Пам'ятне місце (тепер це вул. Назукіна, 40), де жила Леся Українка, не збережено, таким чином, для нащадків. У будинку Соколової Леся Українка докорінно переробила драму "У пуші", котру розпочала писати в 1897 році. Тут же вона створила поезію "За горами блискавці...", якою відгукується на революційні події 1905 року в Росії. Навесні 1908 року Леся Українка уп'яте прибуває до Криму з К. Квіткою. Поетеса лікується в Євпаторії, живе в Приморському пансіонаті.

З Євпаторії Леся Українка їздила з чоловіком до Ялти. Там вони мешкали майже до грудня 1908 року. Востаннє краєвидами Криму Леся Українка милувалася в 1913 році. Після короткого перебування у Києві вона поверталася до Грузії пароплавом. Він зупинився на рейді в Євпаторії, потім пропливав повз Севастопіль, Ялту, Алушту — дорогої серцю великої письменниці міста.

В Криму Леся Українка підтримувала тісні контакти з місцевим населенням, що, безперечно, сприяло вкоріненню тут мови та культури українського народу. Вельми сприяв цьому процесові й видатний український письменник М. Коцюбинський.

Вперше він прибув до Криму (зокрема, до Сімеїзу) у 1895 році в складі філоксерної комісії. Крим зустрів М. Коцюбинського

весняним вбранням, пахощами квітів, ніжним диханням морських хвиль. Кримські пейзажі зачарували письменника. В одному з листів звідси він повідомляв: "Крим справив на мене таке сильне враження., що я ходив тут, як уві сні, і лише тепер, через три неділі, трошки освоївсь і звик, зміг взятися за перо..."

Бадьорий настрій і душевне піднесення, викликане кліматом і природою Криму, були, проте, у М. Коцюбинського короткими. Великий життєлюб, веселий співрозмовник, він незабаром тяжко засумував. У листі на Україну до Б. Грінченка 22 червня 1895 року М. Коцюбинський писав: "Запитуєте мене... чи я поздоровшав? Ні, погано мені! Не те, щоб якась хвороба мучила мене, а так якось погано: нудьга посідає мене, від чогось мені сумно, скучно і нудно в цьому розкішному куточку... Тільки і вітха моя — листи з України, а тут і листів тих, як кіт наплакав". М. Коцюбинського гнітили згадки про басарабських друзів-селян, з якими чи не назавжди розлучився. Не міг він забути і милої його серцю України, залишеної кілька років тому. Все це тривожило, ятрило душу вразливого письменника, навіваючи на нього тугу і сум. Але найбільше псували настрої кримські жандарми, які ретельно стежили за кожним його кроком. Він здогадувався про встановлення за ним поліцейського нагляду, нервував, а тому навіть чарівна кримська природа не могла втішити і заспокоїти його.

Слід зазначити, що поліція завела на М. Коцюбинського секретне досьє ще до його прибуття до Криму. У Кримському обласному державному архіві (м. Симферопіль) зберігається справа, в якій підшито накази департаменту, розпорядження Таврійського губернатора, рапорти жандармів, які безпосередньо стежили за письменником. Прочитуємо одне з повідомлень начальника жандармського управління підполковника Трубникова з 15 липня 1896 року: "По распоряжению Департамента полиции за проживающим в д. Алушта Ялтинского уезда, членом филлоксерной комиссии, сыном чиновника Михаилом Михайловичем Коцюбинским учрежден тайный надзор полиции..."

На виноградниках Алушти, Кастрополя, Сімеїза та інших місць М. Коцюбинський проводив більшу частину свого часу. "Роботи тут у мене так багато, — писав він у листі до Б. Грінченка 10 липня 1896 року, — що я інколи ледве дишу". Проте, незважаючи на фізичну перевтому, він надає багато уваги вивченню історії і природи краю, звичаїв татар, знайомиться з селянами, поміщиками, записує фольклор, листується з багатьма визначними письменниками, літературознавцями, пише нариси, збирає матеріали для майбутніх своїх творів про Крим і використовує короткі вільні хвилини для морських прогулянок та відпочинку.

Крим подобався письменникові. Він полюбив його. Пізніше лірично і ніжно оспівав у своїх творах. "Ці краї, — писав М.

Коцюбинський в одному з автобіографічних листів, — дали мені дуже багато вражень, і я з задоволенням згадую час своєї служби у філоксерній комісії, хоча й довелося пережити і немало гіркого”.

У листопаді 1896 року М. Коцюбинський виїхав з Криму до Вінниці, а потім перебрався до Чернігова, де влаштувався на посаду статистика земської управи. Саме тут, у Чернігові, письменник наполегливо працює над зібраними у Криму життєвими матеріалами і незабаром видає перші твори.

Персонажі кримських оповідань М. Коцюбинського діють на тлі чарівної природи, яка імponує їхнім настроям, чи, навпаки, посилює переживання. Ось якими одухотвореними фарбами змальовує автор Чорне море у новелі “На камені”: “Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, так забирає прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Ранком спіють очі його блакить, вдень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... в негоду плює на берег, і б’ється, і реве, як звір, і не дає спати...”. Влітку 1904 року подружжя Коцюбинських з дітьми проводить відпустку в Криму. Вони побували у Севастополі, Алупці, Алушті, оглянули історичні місця, літературні пам’ятки, мандрували до гір, милувалися бурхливими кримськими річками, відпочивали в лісах, гаях, купалися в морі.

У 1911 році хворий письменник прибув до Криму на лікування. Зупинився він у добре відомому йому Сімеїзі. За двадцять п’ять днів перебування біля моря М. Коцюбинський зміцнів, відчув приплив свіжих сил, став бадьорим, життєрадісним. В одному з листів він писав: “Фізично почуваю себе добре. Дякуючи сонячним ваннам подужчав... Ходжу по горах без особливої втоми...”

Завдяки лікуванню в Криму М. Коцюбинський досить легко переніс важку поїздку до Карпат, де збирав матеріал для нових своїх творів та налагоджував контакти із західноукраїнськими письменниками, у першу чергу з І. Франком.

Підсумовуючи розповідь про українських діячів культури, життєві стежки яких пролягали через Крим, слід підкреслити, що вони заклали тут міцний фундамент для розвитку української культури і мистецтва. Люблячи цей край, вони доклали багато зусиль для його процвітання — і економічного, і культурного. Саме завдяки їх впливові і дружнім стосункам з українським населенням в Криму, багату кримчан цікавило українською мовою і опанувало її. Адаже не випадково М. Коцюбинський під час відвідування Козьмо-Дем’янського монастиря був вражений тим, як добре ченці знали українську мову. В листі до В. Коцюбинської з 2 жовтня 1896 року з Алушти він писав: “Перше, що я почув у монастирі, — це чиста, чудова, запашна українська мова. Це мене зразу розвеселило”.

ЗАТЯЖНІ ПРОБЛЕМИ СТАЛІНІЗМУ ТА ТРАДИЦІЙНОГО РОСІЙСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ

Віктор Сабаль

Система сталінізму — монопольна і безконтрольна влада Компартії, екстремний централізм в економіці (диктатура міністерств і відомств) та такий же державний централізм і глибоко закорінений традиційний російський експансіонізм — це ті основні частини тієї великодержави, яка зветься Союз Радянських Соціалістичних Республік, створений 30 грудня 1922 р.

На основі договору загальносоюзні органи в Москві керували лише закордонною політикою, міністерством оборони, транспортом і зв'язком, а все інше було в повній компетенції республіканських наркоматів. Цей союз радянських республік Сталін і його апарат перетворили в суто централістичну російську великодержаву, національні республіки були позбавлені будь-яких компетенцій, крім права слухняно виконувати рішення московського центра, а компартії республік були відділеннями Компартії Радянського Союзу. При чому сталінський державний централізм був продуктом Сталіна для закріплення великодержави, як бастиону "соціалізму в одній країні", в системі ворожого капіталістичного оточення, але в основному цей "бастион соціалізму" був продовженням концепції єдиної і неділимої Росії царів. І така то незаперечна правда, що цю концепцію підтримує ще сьогодні, на сьомому році політики перебудови, переважна більшість партійного апарату та широкі кола російського суспільства.

Читачам радянської преси відомі два надзвичайно вимовні документи: Заява Центрального Комітету КПРС "Про становище в республіках Радянської Прибалтики" з 22 серпня 1989 р. і "Звернення до всіх громадян Естонії, до трудящих, до інтелігенції Радянського Союзу", декларація Секретаріату правління Співки письменників РРФСР з 23 серпня 1989 р. Перший документ — вияв переконання верховної влади Компартії, другий — голос інтелектуалістів Російської Федерації. Оба документи появилися в обороні існуючого великодержавного статусу кво. Крім цього, радянська та закордонна преса опублікували заяви окремих представників російського суспільства, партійних і безпартійних, про потребу збереження цілості цієї великодержави "для добра всіх народів", бож нібито під опікою цієї держави окремі республіки були спроможні на високий економічний і суспільний розвиток і всі ці більші й менші народи користувалися плодами великої росій-

ської культури, так би мовити, з напівдикунів стали цивілізованими суспільствами тощо.

Такі великодержавні декларації партійців, неформальних суспільних організацій, окремих впливових політиків, економістів, культурних діячів, публікації тощо треба сприймати серйозно, бо ж загальна криза і дегенерація системи сталінізму навряд чи може призвести до автоматичного розпаду цієї імперії, яка існує безперервно століття. Великодержавна ментальність глибоко закорінена в широких колах російського суспільства, не вільні від неї також т. зв. ліберальні кола. Післяжовтнева, сталінсько-брежнєвська великодержавна з її пресою, літературою, системою шкільництва, масовою пропагандою тощо виплекала не інтернаціоналістів (є й такі, але їх обмаль), а передусім російських патріотів-неділимців і безліч великодержавних шовіністів, особливо в неросійських республіках. Існує не союз республік, а екстремно централізована російська великодержавна з її патріотичними збройними силами, вірними цій державі спецзагонами Міністерства внутрішніх справ, які тепер брутально бешкетують у неросійських республіках, та відділами КГБ, з мільйонною армією російських і обрусілих чиновників у партії й державі та патріотичною і численною масою російського населення в неросійських республіках. Таке, а не інше співвідношення сил у Радянському Союзі. І це треба враховувати усім, тут і там.

*

Заява Центрального Комітету КПРС спрямована не тільки проти дій національних рухів Прибалтики, але й взагалі проти рухів національного відродження неросійських народів СРСР. Хто був ініціатором і автором цієї заяви Центрального Комітету в період відсутности генерального секретаря і голови Президії Верховної Ради СРСР М. Горбачова — невідомо, але відомо, що не було жодного пленуму ЦК. Можна з певністю ствердити, що авторами були реакційні єдинонеділимці, члени верховних органів партії, противники політики перебудови, демократизації і гласности. Подруге, на основі радянських законів, найвищий орган державної влади Верховна Рада, а не ЦК Компартії, має право приймати рішення чи заяви, які стосуються міжсоюзних відносин, регульовані передовсім Конституцією, так само як надзвичайний пленум ЦК узурпує собі право рішення про т. зв. міжнаціональні відносини, бо ж не йдеться про розв'язку "національного питання", а про фундаментальну зміну Конституції для створення нових відносин між республіками, чи радше між республіками і центром, для чіткого визначення компетенцій центральної установи Союзу і союзних республік. Чи це так, що республіки будуть далі здані на ласку і неласку центрального партійного органу і

мусять задовільнитися неістотними уступками в тій чи іншій сфері? Хібащо постанови XIX Всесоюзної партконференції і XIX з'їзду КПРС стали макулятурою для Лігачова і його реакційних однодумців!

*

Як відомо, Верховна Рада Литовської Республіки опублікувала результати дослідження особливої комісії щодо німецько-радянських договорів і визнала ці договори незаконними і недійсними, тому Деклярація народного сейму Литви про її вхід у склад СРСР з 21 липня 1940 р. і закон СРСР з 3 серпня 1940 р. не мають юридичної сили.

Заява ЦК ствердила, що це рішення Верховної Ради Литовської Республіки не випадкове. Воно є згідне з тією сепаратистською лінією, яку протягом останніх місяців із зростаючою впертістю і агресивністю ведуть певні кола в Литві, Латвії і Естонії. Її вершиною стало проведення народними фронтами і приналежними до них організаціями масової акції 23 липня 1989 р., політичним сенсом якої є настроїти народи прибалтійських республік на відділення від Радянського Союзу. Отже, злочин сепаратизму, хоч стаття 72 конституції СРСР стверджує, що "за кожною Союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР". Тому ЦК КПРС заявляє, що "ситуація, яка склалася у республіках радянської Прибалтики, викликає все більшу тривогу... Бо ці події заторкують корінні інтереси цілого радянського народу, цілого нашого суспільства". "Радянського народу", такий не існує, існують народи український, російський, білоруський та інші. "Радянський народ" — це видумка брежневсько-сусловського періоду, згідно з лінією політики русифікації і нищення самотності неросійських народів. Ні, це не так, події у Прибалтиці й інших республіках заторкують хібащо інтереси деспотичної великодержави і її керівних кіл, а не народів, в інтересах яких є створення справжнього союзу вільних і рівноправних республік. Це і є насправді метою усіх народних фронтів і рухів неросійських народів. Заява продовжує: "Національне відродження кожного народу у великій радянській сім'ї, з використанням створених політикою перебудови нових можливостей для вільної і збалансованої взаємодії з іншими народами країни, лежить в руслі політики Комуністичної партії і радянської держави... Для цього прийняті останнім часом важливі, принципіально значення постанови для закріплення суверенітету союзних республік". Постанови, закони, резолюції, які, як правило, ігноруються досі властью імушими. Для нового влаштування міжреспубліканських відносин з центром — шлях простий: створення спільними зусиллями усіх членів Союзу нового основного закону — конституції, яка ясно і недвозначно окреслила б прерогативи республік і

центра і так зліквідувала б цю сталінську деспотичну великодержаву і систему абсолютної влади партійного апарату, систему, яка завела країну в безвихідь.

У Заяві сказано про "націоналістські й екстремістські угруповання, які швидко виявили свої антисоціалістичні й антирадянські цілі і характер [...], фактично почалося творення паралельних органів влади, плутання, прямий обман і дезінформація, а то й моральний терор, інкримінування кожного, хто є вірним інтернаціоналізмові й ідеям цілості Радянського Союзу".

Так ось, хто залишається вірним ідеї єдиної й неділимої, єдиної деспотичної імперії цивілізованого світу! Ось це й є мова реакційних, антиперебудовних елементів Центрального Комітету і вона майже ідентична з термінологією "вчених" — функціонерів Академії Наук УРСР, які заявили, що В. Ленін вважав інтернаціоналістом насправді того, хто вміє інтереси "загальної справи" ставити вище інтересів власної нації... З особливою силою постає питання про монолітну згуртованість братніх народів СРСР (*Літературна Україна*, 23 лютого 1989).

Ця заява продовжується далі брежнєвсько-сусловською мовою і закінчується закликком: "Збережімо єдину сім'ю радянських народів, єдність рядів Комуністичної партії Радянського Союзу".

*

Якщо Заява — це голос партапарату, то Звернення — вияв переконання інтелектуальних кіл Росії, які мають і матимуть важливий вплив на виховання молодого російського покоління, майбутніх керівних кадрів Росії. На думку авторів Звернення, в Естонії створилася критична ситуація, "справедливе прагнення естонського народу до зростання національної свідомості і збереження своїх самобутніх культурних цінностей і мови було використане націоналістичними силами для того, щоб протиставити один народ проти іншого, обмежити політичні й соціальні права російськомовного населення республіки, які вже здавна живуть і трудяться для добра Естонії і цілої країни. Сотні тисяч росіян, українців, білорусів, євреїв, татар, поляків і представників інших національностей".

Обурення письменників Росії викликав закон Верховної Ради Естонії, який обмежує виборче право неестонців, але не тих, "що вже здавна живуть і трудяться в Естонії", як це твердять автори Звернення, але тих, котрі живуть у певній місцевості менш як 2 роки, або менш як 5 років в Естонії. Здається, що метою закону було виключити від голосування приблизно 100,000 військово-службовців. А це велика група, якщо взяти до уваги кількість населення Естонії, і яка є нічим іншим, як окупаційним загоном.

Подруге, обурення єдинонеділимців викликало удержавлення

естонської мови, яку, як і в інших республіках, відсунуто на друге місце. Виправданою є також реакція естонців на політику насильного перемішування населення з метою денационалізації й монтування монолітної імперії та нахабної поведінки росіян супроти естонців, на політику русифікації шкіл, грабунку природних багатств центральними міністерствами і відомствами, нищення національної самобутності цього гордого народу.

"Рівні братерські народи і рівні права — це наше завовування", — підкреслює Секретаріят письменників Росії. А це вже відверта брехня представників "великої російської культури" говорити про рівні права народів у Радянському Союзі, ніби ці письменники не знають про відомі кожному факти жорстокого гноблення народів, кривавої розправи з інтелігенцією цих народів, про факти мільйонних жертв сталінського геноциду в Україні тощо! Червона армія не принесла народам Прибалтики визволення, як це твердить Звернення, а уярмлення, не естонський народ вирішує життєві справи свого існування, а російський центр у Москві і то так, як це йому вигідно.

Екстремістські сили, — твердять автори Звернення, — розвинули бурхливу діяльність і процес дестабілізації Естонії різко прискіпався... Тому виробничі колективи Естонії провели страйк, щоб протидіяти незаконним прагненням націоналістичних сил... В Росії вже давно й уважно слідкують за розвитком подій в Естонії, і ми звертаємось з нашим питанням до Центрального Комітету і Політбюро: Чому немає протягом довшого часу принципіальної партійної оцінки зростанню в цій республіці націоналістичних і антисоціалістичних явищ? Хто дав зелене світло силам, що їхньою метою є розклад цілої держави?.. Необхідно запобігти критичним ситуаціям, які назрівають у Прибалтиці, в Молдавії та інших регіонах країни. Секретаріят правління Спілки письменників РРФСР закликає всіх трудящих СРСР в цей складний момент нашої історії дати відсіч спробам дестабілізувати ситуацію в країні, розхитати нашу велику, багатонаціональну державу, нашу спільну батьківщину.

*

Ще, мабуть, добре не висохло чорнило на Заяві і Зверненні, а вже стали дійсністю плоди тих документів. У Російській федерації створено масову робітничу організацію, завданням якої є допомога російським організаціям і об'єднанням у неросійських республіках, а також для поборювання радикальних економічних реформ. Газета *Советская Россия* повідомила, що у Свердловську зустрілися 110 делегатів від 29-ох індустріальних центрів, щоб створити "Об'єднаний фронт робітників Росії". Отже, не професійна організація для оборони своїх інтересів, а політичне об'єднання!

Радянська преса на чолі з *Правдою* почала гостру атаку проти національних рухів Прибалтики, а насправді проти рухів національного відродження неросійських народів, які виступають за послаблення прав центральної влади.

Політика перебудови, демократизації і особливо гласности породила не тільки зростання реформістських і ліберальних елементів, але й призвела до буйного розквіту реакційних великодержавних сил, відданих прихильників концепції єдиної й неділимой. Чи це означає даліше продовження сторічного деспотизму? Чи надалі існуватиме система уярмлення людини і народів? Навряд, адже вже тепер Радянський Союз знаходиться у серйозній всебічній кризі й без радикальних змін не лише економічної системи, але й політичних структур, правових реформ, без інтенсивної інтернаціональної співпраці ця криза може привести до загальної анархії. Фундамент імперії наскрізь прогнилий, знищений, і Лігачови не в силі перебудувати цей фундамент старими сталінськими методами насилля. Треба надіятися, що прийде до могутнього зростання прогресивних рухів неросійських народів, а також до зростання реформістських елементів Росії, які зрозуміють, що продовження деспотичної імперії суперечить життєвим інтересам російського народу, який, разом з іншими народами, платить високу ціну за десятирічні експерименти сталінського партійного апарату.

*

Першим і найважливішим завданням усіх прогресивних сил Радянського Союзу є подолання системи сталінізму. Подолати і змінити імперіяльну ментальність широких суспільних кіл Росії — це завдання генерацій, повільного історичного процесу.

Сталінізм збанкрутував ідейно вже давно і втримався при житті завдяки насиллю органів державної безпеки в альянсі з партійними чиновниками, яким ця система забезпечила позиції, привілеї, впливи. Олександр Капто, завідуючий відділом ідеології ЦК КПРС, у надзвичайно цікавій статті "Гуманізм і міжнародні відносини", надрукованій у *Литературной газете* 6 вересня 1989 р., пише, що:

... прийшла пора затвердити принципи цивілізованих відносин між окремими людьми і цілими народами, і в цьому питанні треба конечно опертися на гуманістичну традицію, яка існує вже не одне століття [...]. Науковий соціалізм творчо обдумав і динамічно розвинув європейський гуманізм. Маркс пов'язав знищення всякого рабства з повним відродженням людини, її емансипацією, з позиції цієї теорії, яка проголошує найвищою сутністю саму людину. [...] І науковому соціалізмові людство зобов'язане такими принципами, як економічна рівність, зни-

шення експлуатації людини людиною, затвердження соціальної справедливості...

Далі О. Капто нагадує, що Ленін був рішучий противник езуїтського принципу "ціль освячує засоби" і підкреслював, що з точки зору основних ідей марксизму інтереси загальносуспільного розвитку треба ставити вище інтересів пролетаріату. "В нашому ідеалі, заявив Ленін, немає місця насиллю над людьми." На думку О. Капто, існує ще надзвичайно важливий момент:

Домінантною ідеєю марксистського гуманізму стала ідея безумовної рівності всіх народів, усіх рас... Вільним не може бути народ, який поневолює інші народи — це думка Маркса й Енгельса, яку часто повторював Ленін і яка стала девізою багатьох поколінь борців за соціальне і національне визволення. Не треба забувати, що на прапорах жовтня були накреслені не тільки лозунги "миру", "хліба", "землі", але й "національної рівноправності". Підписана Леніном "Деклярація прав народів Росії" зафіксувала рівність усіх народів країни, їхнє право на самовизначення.

Все це зафіксовано у творах Маркса, Енгельса, Леніна та інших теоретиків соціалізму, але розвиток у першій країні "пролетарської" революції призвів до сьогодняшнього кризового стану. Немає ані хліба, ані землі для селян, ані свободи для людини і народів, немає соціальної справедливості у системі партійних вельмож. Як до цього дійшло? Чи це вина Маркса? *Капітал* Маркса — це критична аналіза капіталізму минулої доби, без критичної політичної й економічної програми для майбутнього соціалістичного суспільства. Головна теза Маркса звучала, що пролетарська революція переможе в найбільш розвинутій капіталістичній країні, де вже досягнуто максимальну акумуляцію капіталу, де розвинуті продуктивні сили суспільства і де існує вже чисельно і фахово добре організований, свідомий своїх інтересів і цілей пролетаріат. В політично деспотичній, культурно і економічно відсталій Росії, без чисельного і клясово свідомого пролетаріату не існували основні й остаточні передумови для пролетарської революції й побудови нового соціалістичного ладу.

Стратегія Леніна прорвати капіталістичний ланцюг там, де його ланка найслабша, тобто в Росії, була блискучою ідеєю, але ця геніальна стратегія Леніна була рівночасно запереченням марксизму.

Більшовикам удалося провести революцію і захопити владу, незважаючи на те, що Росія і її пролетаріат не були готові до побудови нової суспільної формації. В результаті прийшло до насильного розвитку з усіма консеквенціями. З часом зформувалася і затвердилася система сталінізму, партійний апарат Компартії

став абсолютним і безконтрольним володарем країни в альянсі з апаратом державної безпеки. Та й творцем всесоюзної монопольної Компартії був ніхто інший, як Ленін. Створилася ситуація абсолютної відсутності будь-якого політичного плюралізму, система монопартизму унеможливила будь-який контроль рішень, часто неправильних і у своїх наслідках трагічних. Чи існувала альтернатива до цього насильного розвитку? Звичайно, існувала, але вона була унеможливлена в самому корені створення диктатури парт-апарату. Існували Ради народних депутатів як влада народу, але не вони, а партійний апарат став дійсною владою в країні. Ленінське гасло "Вся влада Радам!" не було здійснене. Вже в резолюціях VIII з'їзду партії (1919) було проголошено, що партія повинна завоювати для себе неподільне політичне панування в Радах і фактичний контроль над усією їхньою роботою. І правильно пише Ігор Мельниченко в *Літературній Україні* (24 серпня 1989), що:

... в партію полізли кар'єристи. Доктринерська теза про неподільне панування партії в Радах і над Радами, над усією їхньою роботою, спростовуючи все, що говорилося про Радянську владу перед Жовтнем та одразу ж після нього, виникла не раптом. Це була вимушена позиція, захід відчаю, а не політичної амбіційності. Помилковість тези вже на з'їзді відчувала невелика група "демократичних централістів" (В. Осинський, Т. Сапронов, В. Смирнов) і виступила проти, та в чаду воєнного комунізму їхні аргументи було відкинуто. Через рік, на 9-му з'їзді Сапронов застерігав, що прагнення до диктатури партії насправді призведе до диктатури чиновництва...

Стосовно до сьогодення — до диктатури всесоюзних міністерств і відомств, нахабних і всевладних, які досі ефективно блокують здійснення запланованих економічних реформ.

До цього в партію не тільки полізли кар'єристи, але й створено систему номенклатури, систему призначення згори на важливі пости в партії, державі тощо не на основі кваліфікацій, а на базі лояльності до влади імуших і вірності існуючій партійній лінії, а ця система номенклатури призвела до дегенерації суспільних і політичних структур. Короткий період ленінського НЕП'у став епізодом. Із приходом до влади Сталіна і його апарату перемогла остаточно система масового терору, прийшло до насильної побудови "соціалізму", до цілковитого заперечення ідей Жовтневої революції, ідей соціалістичних теоретиків тощо. Насильний розвиток призвів не до визволення трудящих, а до їхнього закріпачення верствою всевладних партійних вельмож. "Прийшло до виродження — брежнєвщини без берегів. Спецмагазини і спецрозподільники. Спецквартири і спецособняки. Спецдачі і спецготелі. Спецлікарні і спецкурорти", як пише Ігор Мельниченко. І тому сьогодні неможливі

будь-які основні економічні, суспільні, правові та інші зміни без розкуркулення всевладного партапарату, всесоюзних міністерств і відомств, без основних змін політичних структур.

Активізація Рад народних депутатів, вибори, хоч і зманіпульовані, З'їзд депутатів, вибір Верховної Ради, хоч і вона перенасичена комуністами, створення суспільних об'єднань, організацій, народних фронтів-рухів — це перші кроки в цьому напрямі. Треба надіятися, що прийде справді до пересунення влади від Центрального Комітету і Політбюро до Верховної Ради, до Рад народних депутатів, до зміцнення політики перебудови, демократизації й гласности, до основних змін цього сталінського "Союзу" в інтересах людини і народів.

РАДЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ: ЧАС СУВЕРЕНІТЕТУ? Свободолюбні голоси з Литви, Латвії, Естонії й України

В той час, як у Східній Європі стремління до демократії задоволені в більшій мірі, ніж на це можна було сподіватися, багато народів Радянського Союзу залишаються зголомділими на плоди реформ і солодкий смак волі. Однак покищо свобода є ілюзорною для мільйонів. Наприклад, Радянський Союз вважає заклик до незалежності протизаконним і застосував жорстокі економічні санкції проти Литви, яка залишається на передньому плані боротьби за незалежність. У той час як на перших сторінках газети світу пишуть про медовий місяць Буша з Горбачовим, журнал "The World & I" (*Світ і я*) зазірнув за куліси, щоб запропонувати читачам спеціально організовану дискусію зі справжніми представниками чотирьох ключових республік. На запитання "Чому тепер?", "Як зашвидко?" і "Що слід робити Заходу?" відповідають голова Комісії з прав людини Конгресу США демократ від штату Каліфорнія Том Лантос, депутат Литовських народних зборів Йонас Мацис, заступник директора політико-економічного управління естонського Міністерства закордонних справ Калле Тенно, літературний критик журналу *Всесвіт* з України Микола Рябчук і професор музикознавства, член Ради Народного фронту за незалежність Латвії Арнольдс Клотінс. Веде бесіду редактор відділу сучасних проблем журналу "The World & I" Лорі Бурас.

"The World & I": Чи не свідчить дещо повільне просування Латвії й Естонії, а також тиха революція на Україні про те, що Литва рухається надто швидко? Чи не розгойдує Литва човен, як дехто вважає?

ЙОНАС МАЦИС: Ми, литовці, не вважаємо, що почали рух надто рано. Ситуація достатньо назріла для того, щоб дозволити нам рухатися вперед. Однією з передумов, звичайно, стала загальна демократизація Радянського Союзу. Далі, 17 лютого минулого року законодавці у Верховній Раді Литви проголосували за те, що проведений у 1940 році референдум був протизаконним, а тому радянської влади у Литві більше немає. Іншим фактором, звичайно, стало те, що 20 лютого 1990 року було дозволено провести вибори на справедливій, демократичній основі.

Коли підтримані опозицією кандидати завоювали більшість, а їхня платформа чітко засвідчила стремління відновити незалежну державу, ми відчули, що одержали мандат від народу на фактичне знищення старих взаємовідносин.

Можливо, ми, в певному розумінні, встановили незалежність, тому що у нас були кращі умови, аніж у Латвії й Естонії, оскільки литовці вельми однорідні і ми стали найпершою республікою, де

проведено всереспубліканські вибори. Отже, це свідчить, що ми були першими на всіх напрямках. Ми відчуваємо, що створюємо добрий модель для інших республік.

"W & I": Що дає змогу Литві рухатися більш енергійно в її претенсії на незалежність: історична пам'ять, абож кількісні національні співвідношення у межах прибалтійських республік?

АРНОЛЬДС КЛОТІНС: Я думаю, що в цій ситуації демографічний фактор має важливе значення. Наприклад, у Латвії створилася така ситуація, що латвійці у республіці становлять порівняно невелику кількість. До 1988 року в єдиній політичній партії країни також більшість становили нелатвійці. Наприклад, у внутрішніх адміністративних органах Литви великий відсоток становлять литовці, в той час як у Латвії відповідний відсоток дуже малий.

Але у Литві навіть у часи Сталіна й пізніше активність була також більш динамічною. Пояснюючи феномен швидкого розгортання подій у Литві, я хотів би звернутися до такого, може не досить визначеного, терміну, як темперамент. Наприклад, після Другої світової війни партизанський рух у Литві, тобто збройний опір радянській владі, був більш відкритим і тривалим, ніж в інших республіках.

На економічному рівні литовці також були більш тямущі, ніж інші республіки, одержуючи більші економічні вигоди у будь-якій ситуації. У цьому контексті я також хотів би згадати факт, про який небагато хто знає на Заході. В 1959 році у Латвії були вжиті репресії до націоналістично настроєних латвійців.

Це було у часи Хрушова. і знову у 1959 році була зроблена спроба розширити політичну і національну автономію Латвії. Але це також закінчилося репресіями і понад дві тисячі чоловік у республіці були зняті з керівних посад. Звичайно, вони були замінені на нелатвійців.

"W & I": Очевидно, прибалтійські народи нині працюють у цьому напрямку разом. Чи настав для цього відповідний час?

А. КЛОТІНС: Ми маємо бути вдячні Литві за те, що вона зламала кригу, і найбільше за те, що вона показала Горбачову серйозність ситуації, оскільки раніше Горбачов не сприймав ситуацію серйозно. Горбачов не є патріархом, який хоче лише пригладити ситуацію. У мене була можливість протягом минулих років спілкуватися з тими політичними діячами Латвії, які обговорюють ці питання з Горбачовим. Для мене цілком ясно, що Горбачов ніколи не сприймав ситуацію дуже серйозно. Уявлення про Горбачова на Заході і в Прибалтиці дуже розбіжні. Складається враження, що Захід все ще перебуває з Горбачовим у "медовому місяці". Але, знову ж, ми були "жонаті" протягом багатьох років і ніколи не мали такого "медового місяця".

КАЛЛЕ ТЕННО: Якщо ви запитуєте, чи настав відповідний час,

тоді з якої точки зору? З точки зору Заходу й Москви? Чи з боку прибалтійців? Відповідь така: з точки зору прибалтійців це повністю відповідний час, оскільки прибалтійські держави були готові вже три роки тому. Далі, два роки тому ми були готові стати частиною конфедерації, а рік тому ми були готові стати повністю незалежними державами. Це аргумент на користь незалежності.

ТОМ ЛАНТОС: Прямо відповідаючи на ваше запитання, значу, що жоден з батьків ніколи не буває готовий до батьківства і жодна нація не готова будь-коли стати державою. Отже, очевидно, що ні Литва, ні Латвія, ні Естонія, ані будь-яка інша нація не готова до державності. Але час слушний, як ніколи. Якщо очікувати, доки всі аспекти політичного спектру повсюдно засвідчать "О'кей, Литва, сьогодні настав день починати!", то такий день ніколи не настане.

Горбачов вживає дій не у вакуумі. Дії Горбачова — це реакція на те, що роблять і Буш, і Коль, і Міттеран і британський прем'єр та всі інші. Якщо вони бачать, що питання Литовської незалежності не просто дрібничкове, тоді їх реакція буде передбачуваною. Якщо ми можемо підняти питання про незалежність прибалтійських країн до рівня важливих дрібниць, за які варто боротися, тоді реакція Горбачова стане набагато іншою. Існує також, я думаю, невірна підсумовуюча концепція щодо цього наміру, а саме: "Якщо Латвія, Литва й Естонія вийдуть, — тоді всі підуть", оскільки в історичному пляні об'єктивно склалися надзвичайно різні передумови, зокрема економічні. Існують республіки, яким, дійсно, навіть за нинішніх обставин, вигідно бути частиною Радянського Союзу, тому що, які б не були жалюгідні економічні умови, але вони могли б стати ще жалюгіднішими в разі відокремлення. Я вважаю, що є два варіанти. Варіан перший полягає в тому, що суворий репресивний режим візьме гору в Радянському Союзі, в Москві, і більша частина руху до децентралізації, відкритості буде згорнута. Інший варіант, що під керівництвом Горбачова або когось іншого такими ж темпами, більшими або меншими, рівень відкритості й лібералізації підійматиметься. Вибір часу в історичному пляні в дійсності несуттєвий, тому що коли б не прийшла до Литви незалежність — в 1990 або в 1993 році — в широкому масштабі це не є критично обов'язковим строком. Це лише нюанс, деталь. Це може бути далеко не лише деталем для литовця у сьгоднішній Литві, але я міг би побитися об заклад, що якби три роки тому народ Чехословаччини мав вибір стати вільним у 1989 чи в 1992 році, то всі б віддали перевагу 1989-му.

"W & I": *Ваш президент Ляндсбергіс висловив припущення, що це нова "Мюнхенська змова". Я б хотів знати, чи можна продов-*

жити цю паралелю й припустити, що Буш — це другий Чемберлен, а Горбачов — другий Гітлер?

Й. МАЦИС: Я хочу сказати, що є певний елемент правди у заяві президента Ляндсберґіса, але це жорстокий висновок. Я вважаю, що більшість членів парламенту Литви вірять, що коли б Захід визнав Литву дуже швидко, слідом за її Деклярацією, то ми б не мали нині цих складностей.

Ми віримо, що сам Горбачов має дійти до порозуміння з прибалтійськими державами. Коли Горбачов зазначив, що Буш був дуже нерішучим відносно ситуації у Прибалтиці, то Горбачов побачив, що створилася золота пора для зміцнення його позиції і це якраз є тим, що він робить.

Мешканці прибалтійських держав сидять, очікуючи, що не сьогодні, то завтра Буш вирішить, як йому бути. Але виявляється, він продовжує думати і ще не прийняв рішення.

Т. ЛАНТОС: Дозвольте мені розпочати з нижчого рівня, оскільки я дуже добре усвідомлюю, що всі три мої товариші тут значно докладніше знають про нюанси різних внутрішніх проблем прибалтійських країн в плані їх відносин до Радянського Союзу. Якщо розглядати в історичному аспекті те, що нині робиться, то це надзвичайний феномен, оскільки у Західній Європі спостерігаються тенденції дії добровільних децентрових сил з боку повністю незалежних, повністю суверенних націй.

Вони навіть обговорюють ступінь і швидкість, з якою будуть поступатися певними рівнями їх власного суверенітету, обговорюючи те, що має статися у 1992 році. Це тому, що вони чітко розуміють — поступова відмова "порціями" від кількох різних "суверенностей" у 1992 році є концепцією, оскільки ніхто не збирається забирати, скажімо, у Португалії свободу преси, свободу релігії або права людини. До того ж, Португалія, котра, як ми всі знаємо, була потужною державою 500 років тому, розуміє, що як у політичному, так і в економічному аспекті вона виграє, і це піде на користь її громадянам. Вони стануть вільнішими, якщо відмовляться від свого суверенітету. Португальський дантист зможе переїхати до Гамбургу і там мати стоматологічну практику. У нього з'являться можливості поліпшити власні економічні справи, звичайно, лишаючись португальцем і маючи змогу повернутися до Португалії.

В Радянському Союзі, у Східній і в Центральній Європі діють надзвичайні відцентрові сили. Ці відцентрові сили викликають втрату початкових політичних здобутків режиму Горбачова. І цей процес прискорюється тим, що економічна привабливість Заходу й економічна непривабливість Сходу підштовхує ці країни до руху в такому напрямку.

Тепер моя країна і єдина країна, про яку я можу говорити на

будь-якому рівні знання внутрішніх справ, — це Угорщина, але угорці нічого б не хотіли більше, як завтра приєднатися до Європейського Економічного Співтовариства, щоб передати ведення зовнішньої політики і питань оборони до загального вільного Європейського утворення і щоб бути повністю інтегрованими.

Моє підозріння полягає в тому, що в той самий момент, коли Латвія, Литва й Естонія борються за незалежність і суверенітет, якби вони одержали можливість вибору, то нічого більше не хотіли б, як зробити те ж саме. Отже, я думаю, коли ми говоримо про справжню незалежність і суверенітет, якщо це не просто риторика, в тому розумінні, як мій естонський друг вживає термін у зв'язку з попередньою дискусією, то це є реальний Радянський Союз візаві. Але навіть це може вмить зникнути, якщо з'явиться можливість приєднатися шляхом інтеграції до справді вільної конфедерації.

А. КЛОТІНС: Я багато чув про те, що однією з причин небажання Буша зробити прибалтійське питання важливим питанням у двосторонніх стосунках є те, що Буш розуміє, що Горбачов тоді зупинить просування шляхом демілітаризації, в напрямку роззброєння. В цьому відношенні Горбачов має важіль для шантажування у стосунках зі Сполученими Штатами. А в таких ситуаціях, якщо хтось був шантажований раз, то це вже буде тривати й надалі.

Іноколи кажуть, що кордони не слід міняти, бо тоді, наприклад, захоче змінити кордони Німеччина. Але це зовсім різні питання, коли, наприклад, країна висуває на політичному рівні питання про зміну кордонів, а, з іншого боку, коли у Прибалтиці стоїть питання про відновлення суверенітету, національного суверенітету. Це два різні питання.

Ніколи не слід забувати, що ми є частиною Радянського Союзу. Тому це не є питання про відділення від Радянського Союзу, оскільки ми ніколи добровільно до нього не входили. Це є питання про відділення де-факто ситуації, яка весь час існувала де-юре.

"W & I": *Використовуючи вашу метаморфозу про батьківство і національну державність, чи не правда, що деякі батьки нації надто довго готуються до батьківства? Мені цікаво, чи не занадто прибалтійські країни покладалися на підтримку США, перш ніж дізналися, що вони її мають?*

Т. ЛАНТОС: Я можу лише здогадуватися на даному етапі. Я б дуже бажав дізнатися про реакцію моїх друзів, які значно краще обізнані у цій справі, аніж я. Дозвольте мені сказати вам, що я вважаю. Я вважаю, для них було цілком очевидно, що вони не одержать військової підтримки. Не думаю, щоб хоч якийсь із відповідальних політиків будь-якої з прибалтійських держав чекав, що Сполучені Штати завтра оголосять війну за незалежність Литви. Я думаю, що вони чекають, і, на мій скромний погляд, мають повне право чекати суттєвої і відповідної економічної підтримки,

оскільки економічна допомога означає, що ви можете вижити на землі, доки проблеми будуть розв'язані дипломатичними засобами і шляхом переговорів.

МИКОЛА РЯБЧУК: На мій погляд, ніхто, звичайно, не хоче ніякої підтримки з боку армії. Я був би здивований, якби у цей момент нам треба було очікувати економічної підтримки. Але головне, що ми хочемо знати: чи справді Америка вірить, що цей режим законний, що окупація усіх республік законна?

Не тільки Естонія, Литва і Латвія були окуповані, але й Грузія була окупована у 1920 році. Україна була окупована двічі, тому що Східню Україну окупували у 1918 році російські більшовики, а Західню Україну було окуповано, подібно до прибалтійських країн, у відповідності до пакту Ріббентропа—Молотова. Отже, нам потрібна підтримка у цьому питанні.

Ми хочемо, щоб Захід зрозумів цю проблему. Ви згадали про відцентрові сили. Вони не є справді відцентровими, бо це скоріше сили зі Сходу на Захід. Піднесення націоналізму у республіках є реакцією на радянізацію, але у нас є чимало різних форм націоналізму у Росії, як і в інших республіках.

Російський націоналізм примхливий, самозаконаний. Він наголошує на існуванні особливого російського шляху — не європейського, не демократичного, але якогось унікального для них самих. Але інші нації, інші республіки у європейській частині СРСР хочуть бути, знову таки, частиною Європи. Вони хочуть іти польським або угорським шляхом. Отже, це не є справді відцентрові сили.

Ми хочемо співпрацювати одночасно один з одним і також з Росією, але мені було б дивно, коли б ми могли це робити, бо російський народ, на жаль, має дуже сильну імперську свідомість. Це не Португалія. Португалія ніколи не була великою державою і в неї ніколи не було військової сили великої держави. Головна проблема в СРСР — це проблема російського шовінізму. Ми погоджуємося піти на деякий компроміс з Москвою, можливо не на конфедерацію, але щось на зразок коммонвелту, британського коммонвелту, можливо якогось радянського коммонвелту.

Ну, ми можемо зобразити портрет Горбачова на наших грошах, але все ж ми хочемо мати свої власні гроші. Ось в чому проблема. Таким чином, все залежить від того, як розвиватиметься демократія у Москві, в Росії. Хто переможе — шовіністи чи демократи?

А. КЛОТІНС: Звичайно, ми не чекали військової підтримки і не чекали економічних дарунків. Але був, крім усього, президент Вільсон, який після Першої світової війни проголосив принцип національного самовизначення, і ми запам'ятали це, бо після Другої світової війни прибалтійські нації були єдиними, які втратили свою незалежність і не повернули її. Чого ми чекаємо від

президента Буша? Іронія звучить у тому факті, що Буш хоче надати статус нації найбільшого сприяння Радянському Союзові у такий момент, коли Горбачов хоче перерізати економічні зв'язки з прибалтійськими націями. Тож це буде кроком Буша до вручення нагороди агресорові.

У західній пресі часто пишуть, начебто Горбачов просто перестав робити економічні дарунки Литві. Але в дійсності, згідно з радянською конституцією, це є питання про торгівлю між суверенними утвореннями. Згідно з Конституцією, Литва є суверенним утворенням, і тому Горбачов припинив торгівлю між двома суверенними утвореннями.

Дуже важливо зрозуміти, що Литва і прибалтійські держави в цілому не намагаються завдати шкоди Горбачову. Я думаю, що президент Буш щонайменше повинен був попередити Горбачова про ці внутрішні несумісності в його політиці. Якщо я можу коментувати наміри президента Буша в його політиці, то я також хотів би почути в цій дискусії трохи більше про мотиви, якими керується Буш.

К. ТЕННО: Так, ми беззахисні щодо економічних і політичних угод стосовно до інтеграції. Ми не можемо говорити про таке ж ставлення, як у Західній Європі. Це дуже складне питання. Тепер все залежить від певних західних лідерів, від того, як вони зрозуміють і вдосконалять нашу демократію в 90-их роках і як вони уможливллять наше просування до XXI століття.

"W & I": Чому ви думаєте, що Радянський Союз вимагає уваги на даному етапі? Це економічне питання? Чи це лише спасіння імперії? Чи це стратегічне питання, чи все вищеозначена разом?

І подруге, чого ви чекаєте? Що слід Заходіві — Сполученим Штатам і Західній Європі — робити саме нині?

Т. ЛАНТОС: Думаю, негнучкість майже завжди є ознакою небезпеки, а радянська політична позиція дуже негнучка. Радянська негнучкість витікає із слабкості, яка відчувається по всіх тих напрямках. На мій погляд, коли зустріч на найвищому рівні буде успішною — а я сподіваюся, дай Боже, щоб це було так заради загального благополуччя — пан Буш зможе переконати Горбачова у тому, що більш розковане, добре й відкрите ставлення до прибалтійських країн його самого скоріше зміцнить, аніж послабить.

Я не вважаю для Буша реальною справою переконати Горбачова, який настільки бльокований з усіх сторін, що змушений робити кроки, які суперечать його власним інтересам. Думаю, що завдання, яке стоїть перед Бушем, — переконати Горбачова в тому, — і я вважаю це дуже відповідальним завданням, — що власна рука Горбачова зміцниться шляхом зміцнення демократичних ліберальних сил у Прибалтиці і будь-де. Вони його справжні союзники. Така альтернатива, як застосування тиску на Горбачова

через усякі загрожуючі речі, якщо тільки він не створюватиме їх сам, думаю, є менш ефективним і бажаним шляхом. Не знаю, чи розуміють, у чому тут справа, Буш та його дорадники. Але я думаю, що Горбачов достатньо розумна людина, щоб цей аргумент був висунутий перед ним в розрахунок на певний шанс прийняття.

Для Буша важливо також чітко заявити, що хоч американський народ не вважає питання про Литву найпекучішим, проте існує дуже невелика меншість серед американців, яка вважає, що це питання має стати найпекучішим, і люди, які вважають це питання найпекучішим, мають вагу в контексті фундаментальних цінностей цього суспільства. Я маю на увазі, що 98 відсотків американців раніше навіть не знали, де знаходиться Литва. Тому вони не стали дуже переживати з приводу того, що для Литви так добре зрозуміло. Вони не знали про її існування. Думаю, цілком реально чекати, що в міру того, як питання про Литву ставатиме вагомим, все краще його розумітимуть американці. Литовці, естонці і латвійці мають дуже впливові зв'язки на Заході і там є велика кількість литовців, естонців і латвійців, які можуть бути запрошені до університетів по всій країні тільки для того, щоб сказати правду.

Відгукнуться студенти. Також, думаю, відгукнуться чимало людей з числа інтелігенції. Я зовсім не занепадаю духом. Я думаю, Горбачову слід зрозуміти, що Ляндсбергіс і Прунскієне — йому не вороги.

"W & I": Ви, мабуть, вражені в Радянському Союзі тим, що сталося не тільки в Угорщині, але і в Німеччині, і в Чехословаччині, а також у Польщі. Що, на вашу думку, має трапитися у прибалтійських республіках і на Україні за п'ять—десять років?

Т. ЛАНТОС: Я — великий оптиміст. Я бачу їх політично незалежними. Я бачу їх пов'язаними економічно як з Європейським Співтовариством, з країнами Західної Європи, які ще не є частиною Європейського Співтовариства, і також бачу дуже плідні взаємні економічні стосунки з Радянським Союзом.

Я вважаю, що Горбачов — це надзвичайно інтелігентний державний діяч, котрого слід запитати, "З кого Радянський Союз має найбільше користі?" Не вагаючись, він міг би відповісти: "З Фінляндії". Тому що Радянський Союз одержує все із Фінляндії й нічого, крім клопотів, — від поляків, угорців, від чехів і так далі. Отже, якщо дійсно Фінляндія являє собою суміш політичної незалежності, економічних зв'язків, відсутності військової загрози для Радянського Союзу, то чи не було б це рівнозначно вірним для Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Угорщини і так далі?

Коли я запитав про це, мої, так би мовити, колеги подивилися на мене, наче на трохи збожеволілого. Але в дійсності ми знаходимося на порозі того, щоб чітко це зрозуміти.

К. ТЕННО: Ми повинні поглянути на фінляндизацію з точки зору світового економічного й політичного розвитку. Насправді ж ми не можемо вже тепер завершити експеримент тому, що Радянський Союз орієнтується не на Фінляндію, а на три потужні економічні центри: Японію, Європу і Сполучені Штати. А в деякому розумінні Фінляндія забута.

М. РЯБЧУК: В цій ситуації у Горбачова немає великої кількості альтернатив. Всі знають, сподіваюся, що його становище у партії і в керівництві не дуже надійне. Звичайно, Горбачов не завжди все робить правильно, але робить те, що він може.

На мій погляд, він намагається затягнути і виграти час. Якщо Горбачов справді хотів би знищити демократію і незалежність у прибалтійських країнах, він міг би зробити це дуже швидко і вправно силою. Хоча я розумію біль моїх колег з прибалтійських країн, оскільки вони надто багато років чекали на свою свободу. Але мені цікаво знати, чи можемо ми бути справді вільними без свободи в Росії, без свободи в Москві. Що нам треба робити, на мій погляд, то залишитися там і допомагати російським демократам демократизувати їх країну, бо без демократії, боюся, республіки не можуть бути вільними.

Цілком ясно, що нинішнього СРСР слід зректися. Але шлях зречення дуже складний і він залежить від різних обставин, особливо російських обставин. Кілька років тому ми не могли повірити, що країни Східної Європи будуть вільні, що Москва дозволить їм стати вільними. Нині це чудо сталося. Отже, тепер важко повірити в те, що через кілька років СРСР розпадеться і що всі республіки будуть вільними, але я вірю, що це також станеться.

Й. МАЦИС: Цілком ясно, що не можна втримати імперію, що вона розпадеться. Початок зроблено, хоча, мабуть, бажано, щоб не всі республіки відокремлювалися одночасно. Умови були найбільш сприятливі у Прибалтиці, а тому ці республіки першими кинули виклик.

Якщо прибалтійські держави справді досягнуть незалежності, це не означає, що тієї ж миті можна буде побачити, як відокремляться всі інші нації і настане швидкий розвал Радянського Союзу. Вони відокремляться у різний час.

Оскільки ми чекали вирішення питання про підтримку від Заходу, коли ми проголосили про відновлення незалежності, то ми очікували лише на політичну підтримку. І ніхто сьогодні у Литві не розуміє, чому та політична підтримка не надходить, коли протягом 50 років Сполучені Штати твердили, що вони ніколи не погодяться з радянською окупацією Прибалтики. Країна, яка захищала в усьому демократію і була найбільш демократичною, покинула напризволяще нації, які намагаються домогтися своєї незалежності. Це, безумовно, створило для нас більш

складні обставини. Незабаром у Литві не залишиться палива. Тоді почнеться справжня трагедія. Тільки Австрія і ще дехто направили кілька тонн матеріалів до нас. Вантажні машини простояли на польсько-литовському кордоні, мабуть, тиждень, перш ніж радянські прикордонники дозволили їм їхати.

Вони не дозволили їм привезти вантажі через кордон, але литовці пригнали свої автомашини, перевантажили на них матеріали і вивезли до себе. Це було рішення литовського уряду з метою зберегти беззастережний спокій до того, як ми зможемо одержати деякі інші види матеріалів.

Хочу сказати, що 9 травня, коли латвійці і естонці могли б відзначити свято завершення Другої світової війни, було вирішено працювати, і уряди Латвії й Естонії проголосили, що зароблені в цей день гроші будуть передані для допомоги Литві.

Навіть враховуючи, що наші люди залишаються відданими справі демократії і незалежності, коли вони бачать нерішучість Заходу відносно наших обставин, дехто також починає виявляти деяку нерішучість. Ті сили, які хочуть утримати Литву у складі Радянського Союзу, використовують ці настрої проти нашої боротьби. Вони вимагають заміни нашого парламенту.

"W & I": Як далеко Литва й інші прибалтійські країни хочуть іти самі? Чи можете ви продовжувати рух самі?

Й. МАЦИС: Було влаштовано офіційну зустріч представників прибалтійського ринку. Що ми намагаємося робити тепер, то це здійснити ту угоду, наскільки можливо. Дійсно, латвійці і естонці, згідно з угодою, намагаються організувати якомога більший обсяг добровільних робіт. Але, звичайно, існують різні перешкоди.

Залишається великим питанням, чи дозволить Радянський Союз доставити будь-яке паливо до Литви. Звичайно, важко експериментувати і чекати, чи дозволить це Москва. Таллінський порт було створено лише для експортних операцій, але тепер за ним визнано право й на імпорт.

Тому ми масмо спробувати переконатися, чи буде система діяти. За іронією долі, Радянський Союз переживає великі економічні втрати в наслідок економічної блокади. Для Москви у два-три рази гірше у фінансовому пляні продовжувати блокаду. Дійсно, найбільший обсяг експорту, який вони не можуть доставити до своїх клієнтів на Заході, — це нафта. Вони щоденно втрачають на експорті понад 2 мільйони доларів.

На додаток до цього, Литва зменшила своє власне постачання м'ясних і молочних продуктів до Росії. До середини літа минулого року литовці щомісяця надсилали близько восьми тисяч тонн м'яса до Москви і 4 тисячі тонн м'яса до Ленінграду. І виявляється, що жителі Москви відчули це. Нам було легше витримати блокаду у постачанні палива, оскільки це було влітку, але вони

втрапили значно більше, тому що відсутність продуктів харчування пережити значно складніше.

А. КЛОТІНС: Я думаю, що Латвія здатна самостійно втриматися у світовій економіці. Наприклад, під час війни у нас був надлишок сільськогосподарської продукції. З того часу світ змінився, але ми не збираємось ставати нацією, що експортує сільськогосподарську продукцію, однак важливе питання полягає в тому, як перебудувати економіку, щоб вона відповідала природним багатствам країни.

Донині Радянський Союз розвивав у Латвії широкомаштабну індустрію. Наприклад, було створено текстильні фабрики у Латвії, яка імпортує сировину з Центральної Азії. У Латвії розвивалася й електронна індустрія. Там є величезний інтелектуальний потенціал. Ось на чому ми можемо розвивати індустріальні центри, які не потребують великих ресурсів.

"W & I": До якої міри деякі республіки співпрацюють у боротьбі за незалежність — не тільки у їх протистоянні чи рухах за відновлення незалежності, але також у їх тактиці і в допомозі одна одній, якщо вони це роблять?

Й. МАЦИС: Я можу сказати, що литовці зробили свій внесок у справу видання газет і журналів. Дійсно, протягом останнього часу чимало делегацій з інших республік відвідали наш парламент. Вони, справді, хочуть одержати деякі поради про те, як повинен функціонувати парламент. На жаль, ми не можемо дуже ефективно задовольнити їх запити, але ми намагаємось.

К. ТЕННО: Мені здається, що поставлене питання дещо більше було зфокусоване на економічному аспекті ситуації, що склалася в стосунках між прибалтійськими республіками і Радянським Союзом. Минулого року ці питання почала обговорювати Прибалтійська асамблея. Згодом Прибалтійський народний фронт створив Прибалтійську раду, і ми вже маємо першу угоду.

Існував єдиний бар'єр. Радянський плян реформи економіки не є пляном переходу до ринкової економіки. Це плян для реформованої адміністративно-командної системи. Подруге, багато найбільших підприємств Прибалтики і навіть суцільні індустріальні сектори все ще залишаються в руках Москви. Ці підприємства не слідують або не хочуть підпорядковуватися розрахункам або політиці республіки. Ось чому так важко нині створити умови для нормального розвитку ринкової економіки у Прибалтиці. А це також включає, наприклад, взаємодопомогу. Що ж стосується торгівлі з іншими республіками, то тут все ще немає достатнього розуміння політичної ситуації. Прогресивні сили в цих галузях, — наприклад, Азербайджанський народний фронт, — висловили бажання співробітничати, але на практиці це нездійсненне, оскільки Народний фронт лишається тільки громадською орга-

нізацією. Що стосується росіян в цілому, то вони ще не прокинулися до цієї нової реальності Радянського Союзу. У них немає достатнього розуміння того, що робиться в Прибалтиці. Все це деякі з найважливіших перешкод на шляху нормального розвитку економічних стосунків щодо Прибалтики.

А. КЛОТІНС: Під час поїздки на Міжнародний фестиваль народних талантів у Талліні мені довелося зустрічатися з людьми з інших місць. Я знаю групи з півночі, які казали, що тільки в Талліні можуть діяти відкрито. Преса присвячує велику увагу рухові за демократизацію по всій території Радянського Союзу. Народний фронт у Латвії почав видавати ще одну газету, яка не є перекладом їх власної газети, а являє собою окрему російськомовну газету, що розповсюджується по всьому Радянському Союзу. Це один з процесів об'єднання. Подібна газета існує в Естонії.

Я торкнувся культурного питання. Ми про це сьогодні не говорили, але я думаю, що це також питання внутрішньої політики. Часто люди запитують, якими будуть культурні міжетнічні відносини у Прибалтиці після здобуття нею незалежності. Хотів би сказати, що ми намагаємося відновити культурну автономію для всіх меншин у регіоні.

До 1940 року у Литві були німецькі, єврейські і російські культурні організації, всього близько 20. У них були власні школи і газети. Нині, завдяки зусиллям Народного фронту, чотири з цих шкіл для меншин були відновлені. У 1940 році всі ці школи були перетворені на російські.

"W & I": Як ви зазначали, Литва стала своєрідним моделем для інших республік Радянського Союзу. Але я хочу знати, до якої міри події у Центральній Європі — падіння Берлінської стіни, участь "Солідарности" в уряді — йдуть на користь Литві та іншим республікам?

Й. МАЦИС: Ми дуже прискіпливо вивчили, що може бути використане з їх практичного досвіду боротьби за свободу. У нас є найтісніші зв'язки з польським демократичним рухом. В нашій республіці проживає близько 200 тисяч поляків. Протягом багатьох років і навіть сьогодні радянський уряд намагався розігрувати польську карту у Литві.

Поляки стоять ближче до нас, аніж до росіян, в етнічній ідентичності, тому після проголошення Деклярації про суверенітет цю карту не вдалося використовувати ефективно. У нас також склалася ситуація, коли все більше мешканців польського походження виступає з підтримкою незалежності. Звичайно, російська меншість у Литві з цього приводу дуже незадоволена.

"W & I": Що ви збираєтеся робити після повернення до своїх республік?

Й. МАЦИС: Наш латвійський сусіда щойно проголосив велику

справу. Їх умови дуже схожі на наші. Тому ми повинні рухатися швидше для встановлення стосунків з іншими країнами. Перебуваючи тут, у Сполучених Штатах, я намагаюся встановити для нас такі контакти.

Звичайно, велику турботу викликають у мене сільськогосподарські питання, які належить вирішити, оскільки я є заступником голови комісії парламенту, що займається сільськогосподарськими проблемами. Ми намагаємося створити у Литві приватні ферми. Нині у Литві є лише 3 тисячі приватних ферм, оскільки більшість з них були знищені у перші дні колективізації.

А близько семи років тому прокотилася друга хвиля свого роду колективізації, яка намагалася знищити існуючі села. Тому фермерам не вистачає не тільки будівель, але й технічного обладнання, і, звичайно, фондів. Фактично від того, чи вирішемо ми швидко питання з цією недостатністю ресурсів для фермерів залежить наша здатність взагалі вирішувати цю проблему.

К. ТЕННО: В Естонії ми не перебільшуємо важливості допомоги Заходу, бо надто багато разів західні країни зраджували нас. Тому ми не віримо, що вони колись допоможуть нам або підтримають нас. Ми мусимо покладатися лише на власні сили і можливості.

Але, звичайно, ми не можемо сподіватися, що Росія дозволить нам відокремитися. Тому ми маємо підготувати цю акцію дуже ретельно і дуже уважно. Ми маємо зробити щось на зразок рибалки, який повинен тягти волосінь дуже уважно, уникаючи зайвих зусиль.

"W & I": *Дозвольте мені повернутися до метафори про батьківство. Чи "розродиться" Радянський Союз до 1993 року, чи його "родові муки" триватимуть?*

Й. МАЦИС: Я думаю, що народження цієї прибалтійської дитини відбудеться тому, що є велика впевненість у домаганнях. Можна сказати, що фактично демократичний рух вже став дитиною Горбачова. Проте дуже жаль, коли батькові не подобається його дитина.

А. КЛОТІНС: Перш за все, я думаю, що прибалтійські держави будуть вільні до 1993 року. Це було передбачено багатьма методами. Питання про те, добре чи погано, що ми покинемо інші республіки, звичайно дуже суперечливе, але якщо ми рухатимемося вперед, то не будемо нещасливі.

ГЕОГРАФІЧНИЙ РОЗПОДІЛ

Українці, як і інші емігранти у США, спершу селилися лише у визначених місцях країни, головним чином на північному сході та півночі центральних штатів. Основною причиною такого вибору була можливість дістати роботу. Ця причина визначила також і урбаністичний характер українських поселень. Хоч географічна окресленість перших поселень все ще чітко визначена, українські американці приєдналися до решти населення Сполучених Штатів у пошуках економічних умов.

1 карта показує найбільшу скупченість українців на північному сході, середньому заході та Каліфорнії. Штати Пенсильванія, Нью-Йорк та Нью-Джерзі мають кожен понад 10% всіх українських американців, а Каліфорнія, Мишиген, Огайо та Ілліной кожен від 5 до 10% всіх американських українців, на решту штатів припадає менше 1%. У таблиці 7 подано 12 найбільш густонаселених штатів. Майже половина всіх українців мешкає у Пенсильванії, Нью-Йорку та Нью-Джерзі, при чому в Пенсильванії живе щоп'ятий український американець. Для порівняння можна зазначити, що в дев'яти штатах Америки мешкає половина населення США.

У семи штатах налічується три чверті всіх українських американців, тоді як така сама кількість американців мешкає у 20 штатах. Хоч за останні два десятиліття відчувається значний відтік городян з міст, включно з великою кількістю українських американців, до інших частин країни, більшість українців обмежується все таки досить малою кількістю перерахованих штатів. Міські зони Нью-Йорку та Філядельфії налічують понад 50 тисяч українців кожна, в той час як у Чікаго, Дітроїті та Пітсбурзі нараховується по 30 тисяч українців. Таблиця 8 показує, що половина всіх українських американців мешкає у 15 метрополіях.

Таблиця 7. Кількість українців, що проживають у 12 найбільш густонаселених штатах США (1980)

Штат	кількість	процент	загальний процент
Всіх українців	730.056	85.9	...
Пенсильванія	143.826	19.7	19.7
Нью-Йорк	127.678	17.5	37.2
Нью-Джерзі	80.751	11.1	48.3
Каліфорнія	49.724	6.8	55.1
Мишиген	47.189	6.5	61.5
Огайо	45.820	6.3	67.8

Іллинойс	40.987	5.6	73.4
Коннектикат	25.229	3.5	76.9
Фльорида	25.227	3.5	80.3
Массачусетс	17.102	2.3	82.7
Мериленд	13.975	1.9	84.6
Міннесота	9.522	1.3	85.9

Відтік від центрів перших поселень спричинявся головним чином економічними причинами: здобувши освіту, українці про-сувалися далі по країні від місць своїх перших поселень у пошуках роботи і кращих економічних умов. Штат Каліфорнія служить прекрасним прикладом цього процесу. Спершу у Каліфорнії поселилася незначна кількість українців. У 1940 році Каліфорнію ще не зараховували до 12 штатів, найбільш заселених українцями, але вже 1980 року Каліфорнія займала п'яте місце по заселеності українськими американцями. Так, наприклад, міська зона Лос-Анджелосу — Лонг Біч — налічувала майже 20 тисяч українських американців у 1980 році, займаючи 8 місце по заселеності українцями. Отже процес відтоку тісно пов'язаний з процесом соціального поступального руху українських американців, про що свідчитиме наступний розділ. Воловина (1986) показав, що процес географічного розпорощення пов'язаний також із ростом асиміляції.

СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ СТАТУС: ОСВІТА, РОБОТА, ЗАРОБІТНА ПЛАТНЯ

Перші українські емігранти у переважній більшості були неосвічені. Американська еміграційна служба зазначає, що 50% емігрантів, які прибували на початку ХХ століття, були неписьменні (Дженкс та Локк, 1913, стор. 142). Високий рівень неписьменности був наслідком політики гноблення, яку проводив царат Росії та уряд Австро-Угорщини стосовно до українців, а також хаплива бідність, яка панувала на околицях міст, звідки походила більша частина переселенців. Рівень освіти другої хвилі еміграції, надто по Другій світовій війні, був уже значно вищий, але залишався низьким у порівнянні з рівнем освіти населення США. Отже, не слід нехтувати цим фактором, аналізуючи сучасний рівень освіти, роботи та заробітку українців.

Таблиця 8. Кількість українців, що мешкають у приміських зонах США (1980)

Всього українців	730.056			
Приміські зони		кількість	процент	заг. процент
1. Нью-Йорк (Нью-Йорк)				
Нью-Джерзі		56.340	7.72	7.72

2. Філядельфія (Пенсильв.) Нью-Йорк	52.740	7.22	14.94
3. Чікаго (Ілліной)	37.420	5.13	20.07
4. Дітройт (Мишиген)	34.640	4.74	24.81
5. Пітсбург (Пенсильванія)	34.200	4.68	29.50
6. Ньюарк (Нью-Джерзі)	23.920	3.28	32.77
7. Клівленд (Огайо)	20.220	2.77	35.54
8. Лос-Анджелес (Лонг Біч) Каліфорнія	19.660	2.69	38.24
9. Нассав-Саффолк Нью-Йорк	18.440	2.53	40.76
10. ПС Пенсильванія	14.420	1.98	42.74
11. Аллентаун— Бетлегем—Істон Пенсильванія (Нью-Джерзі)	11.440	1.57	44.30
12. Нью-Бранзвік—Перт Амбой—Сейревілл Нью-Джерзі	11.200	1.53	45.84
13. Вашингтон Дистрикт Колумбія	10.180	1.39	47.23
14. Баффало (Нью-Йорк)	10.020	1.37	48.60
15. Янгстаун— Воррен (Огайо)	9.400	1.30	49.90
16. Рочестер (Нью-Йорк)	8.860	1.21	51.11
17. Міннеаполіс— Сент Пол (Міннесота. Віск).	7.720	1.06	52.17
18. Сиракузи (Нью-Йорк)	7.420	1.02	53.19
19. Бостон (Массачусетс)	7.060	0.97	54.15
20. Балтимор (Мериленд)	7.020	0.96	55.12
21. Олбані—Трой Нью-Йорк	6.840	0.94	56.05
22. С. Франціско— Овкленд (Каліфорнія)	6.700	0.92	56.97
23. Ф. Лавдердейл (Голлівуд) Фльорида	6.180	0.85	57.82
24. Патерсон (Кліфтон) Пассейк (Н.-Дж.)	5.820	0.80	58.61
25. Анагейм (Ана Гров) Каліфорнія	5.720	0.78	59.40
26. Темпа (С. Пітерсбург) Фльорида	5.180	0.71	60.11
27. Джерзі Сіті (Нью-Джерзі)	5.120	0.70	60.81
28. Лонг Бранч Асбері Парк (Нью-Джерзі)	4.480	0.61	61.42
29. Сан Дієго (Каліфорнія)	4.440	0.61	62.03

Якщо обов'язкову початкову освіту не мав 1 відсоток всіх американців, то 3 відсотки американських українців її не мали. Незважаючи на це, досягнення у сфері освіти широкого українського загалу були вражаючими. Кількість років, витрачених українцями на навчання, в середньому більша, ніж в американців. Ця перевага завдячується тому, що значна частина українців здобула університетську освіту. Близько 32% всіх американців мають однаковий рівень освіти — коледж, для українських американців цей престижний рівень іще вищий — 38%, для американців українського походження — 48%. Менше восьми відсотків американців скінчили гредюїт скул, а українців скінчило понад 12 відсотків, українців американського походження — 17.

За українцями закріпилася слава працелюбних людей. Це знаходить своє яскраве відображення у статистичних даних про робочу силу. У 1980 році 6.5% всіх американських чоловіків віком від 16 років були безробітними. Серед українців відсоток безробітних був нижче 5. Різниця між відсотком безробітних серед жінок була ще більше промовистою: 6.5% американок і 3% українок.

На таблиці 10 показано, що українські американці — і чоловіки, і жінки — мають вищий соціоекономічний статус у сфері зайнятості, ніж американські чоловіки та жінки. Українці обох статей мають вищий ступінь зайнятості у сферах управління та фахової спеціалізації: відповідно 4.6% та 1.7%. До цієї категорії належать престижні та найвище оплачувані професії: виконавчі директори, менеджери та різногалузеві професійні працівники. Перевага українським чоловікам та жінкам надається головним чином через вищі показники у підкатегорії "фахівці" (професіонали).

Таблиця 10. Процентний розподіл працюючих у різних галузях виробництва: американці та українські американці

Зайняті у сфері виробництва по 16 роках

Фах (галузь) у	чоловіки		жінки	
	амер.	укр.	амер.	укр.
Управління та фахова спеціалізація	23.6	28.0	21.5	23.2
Адміністр. управління	12.6	12.5	7.4	7.1
Фахова спеціалізація	11.0	15.5	14.1	16.2
Технічна торговельна адміністративна	19.0	19.9	45.6	46.6
Технічна	3.0	4.2	3.1	3.4
Торговельна	9.1	8.0	11.2	11.3
Адміністративно-допоміжна	6.9	7.7	31.2	31.9
Сфера обслуговування	9.2	9.3	17.9	16.5

Виконання робіт по приватних замовленнях	0.0	0.1	1.4	0.8
Обслуговування	2.3	2.2	0.4	0.5
Обслуговування	6.9	7.0	16.1	15.2
Фармерство лісництво рибальство	4.3	1.9	1.0	0.6
Точне виробництво (ручні ремонтні роботи)	20.7	20.0	2.3	2.1
Оператори виконавці	23.2	20.9	11.7	11.0
Оператори машинного виробництва виконавці інспектори	9.7	10.2	8.8	8.1
Транспортні робітники	7.2	5.0	0.8	0.5
Зайняті фізичною працею	6.3	5.7	2.1	2.4

Таблиця 11. Процентний розподіл індивідуального прибутку американця та українського американця віком від 15 років (США, 1979)

Заробітна платня (дол.)	чоловіки		жінки	
	США	Укр.	США	Укр.
Ніякого заробітку	7.7	5.3	23.6	21.8
2.000	8.1	6.6	15.3	13.4
2.000—7.999	23.6	20.2	35.6	34.3
8.000—9.999	6.9	6.0	7.2	7.5
10.000—14.999	16.0	15.8	11.0	13.4
15.000—24.999	23.7	27.8	6.0	8.0
25.000—49.999	11.7	15.4	1.1	1.4
50.000 і більше	2.3	2.9	0.2	0.2
Середнє (дол.)	12.192	13.766	5.263	6.890

Таблиця 12. Процентний розподіл родинного заробітку американців та українських американців (США, 1979)

заробіток (дол.)	американці	українці
5.000	7.3	2.8
5.000—9.999	13.1	7.5
10.000—14.999	14.7	10.8
15.000—19.999	15.1	13.7
20.000—24.999	14.4	15.5
25.000—34.999	19.1	25.3
35.000—49.999	10.7	16.1
50.000 і більше	5.6	8.3
Середнє (дол.)	19.917	24.890

Українці обох статей мають вищі показники у категорії професій технічної, адміністративної та торговельної галузей, але залежно від статі змінюються й показники. У порівнянні з американцями, українці чоловіки мають нижчі показники у підкатегоріях професій, пов'язаних з торгівлею, тоді як серед показників американок та українських американок практично не існує різниці. Істотно нижчий відсоток зайнятості українських американок у професіях, пов'язаних зі сільським господарством, що зумовлено історичними причинами: першими поселеннями українців в урбаністичних районах США та браком непроданих земель на час так званої першої хвилі еміграції. Практично не існує різниці серед показників американців та українців чоловіків у сфері обслуговування, в той час як українські жінки мають нижчі показники у цій категорії. Процентний показник у сферах точного виробництва, ручних та ремонтних робіт, а також серед операторів і робітників значно нижчий для обох статей українців. Вищий рівень освіти та кращі посади зумовлюють і вищий рівень заробітної платні українськими американцями. Середня заробітна платня для американців становила 12, 192 дол. у 1979 році, тоді як 50% українських американців віком від 15 років заробляли 13, 776 дол. на рік (табл. 11). Ця перевага українських чоловіків завдячується насамперед двома причинами: незначній кількості українців без будь-якого заробітку та значній частині українців з високим заробітком. Різниця між заробітками серед українських американок та американок становила 627 доларів на користь перших. Ця різниця більша, ніж у чоловіків.

Вищий заробіток українських американців, вищий відсоток зайнятості та більша кількість членів сім'ї є складниками значно вищого рівня добробуту українських американців у порівнянні до рівня життя всього американського народу. Досить красномовним є факт, що майже половина українських родин має річний прибуток 25 тисяч доларів чи навіть більше; українські родини мають в середньому на 5, 000 дол. більше, аніж американські родини. Соціо-економічний статус українців у США — показник зростаючого добробуту нації. Неписьменні селяни та некваліфіковані робітники за 2—3 покоління наздогнали й перегнали середніх американців у сфері освіти, зайнятості та заробітної платні.

НАЦІОНАЛЬНЕ І ДУХОВНЕ

Яр. Мельник

Отож, погляньмо на тіньову сторону національного руху. Ця сторона — така ж, як і в будь-якого іншого масового руху: і оцінимо ми її як тіньову з точки зору інтересів індивідууму. Ось бачимо включення в земне тло, в політику, в пристрасті шодення. Це наскільки прекрасно для національної мети (бо тільки включені в політику маси мають шанс відновлювати "свою державу", "свою мову" і т. д.) — настільки це губливо для духовного розвитку індивідуума. Бо якщо людина бігає по мітингах, по з'їздах партій, різних "заходах", виступає на радіо, фотографується, обурюється черговим кроком політичного суперника, — то хто вона? Чим вона живе? З точки зору ідеологів національної ідеї — *тим, чим треба*, це — борець, герой, діяч, важлива персона. З точки зору філософії духа — така людина суєтна, не здатна до духовного росту, до мислення як такого. Як бачимо, завдання духу — а не лише завдання партократії — суперечать завданням національного. Це факт і більше нічого. Але протиріччя тут — не абсолютне. Дух має і спільні точки з національним, потрібно їх лише виявити. Нація *використовує* дух, його творіння, в *своїх* цілях. У той же час і дух поступає подібно: беручи у нації, якщо вона достатньо культурна і розумна, *умови* для свого існування. Скажімо, нація гордиться тими, хто представляє її у світовій культурі — і тут нація закриває очі на те, хто була ця людина, брала вона активну участь у політиці чи ні, симпатизувала патріотизмові чи навпаки. Так само і духові, по суті, не так важливі нападки національних діячів на нього, нюанси національної ідеї, як те, щоб йому були створені даною нацією умови для його існування і розвитку, скажімо — багаті бібліотеки, повна свобода самовираження, матеріальне забезпечення цієї свободи і т. д. А в умовах, коли ті ж часописи "від і до" забиті "патріотичними" матеріалами — дух починає відчувати ворожість до національного. Ось бачимо відсутність відчуття своєї близької смерти, з чим зв'язане гостре відчуття індивідуальності. Бо маса, "народ" — безсмертні, і "безсмертні" ті, хто в нього "переходять". Усе ж Шевченко гостро відчував свою індивідуальність, бо був рівний Україні, її творцем. Не так — у людини не його рівня таланту, рядового "патріота". Україна не подавляла Шевченка, його відчуття смерти. Сьогоднішні патріотичні українці — ходять *під* Україною. Шевченка спростили під себе, зробивши з нього такого ж богомольного. Усе ж він, навіть

молячись, не молився до України, відчував себе не її частинкою — і навіть ніде не сказав, що він "один з багатьох". Усе ж у нього було відчуття своєї *власної* величі, яку він і переніс частково на "Україну". Це він сказав, що на сторожі коло рабів німих *він* поставить слово. Шевченко, і це не можна не помітити, одразу ж взяв на себе функцію *батька*, благовісника, поводиря. У цім він був мужчиною. Не можна не помітити, що сам він відчував себе вище всього народу, повчав і виховував його, але з ним не зливався, як це може видатися на перший погляд. А інколи — і не будемо це замовчувати — зовсім забував про нього, говорячи тільки з самим собою — то за посередництвом самотньої зорі, то — Бога. Ось тому саме, може, він і духовний, що пам'ятав про себе навіть тоді, коли тількищо проклинав за Україну самого Бога. Усе ж не забудьмо: його пропаганда України була дикою в тих умовах, яскравою формою його індивідуального самовираження. (Але загальне не мав ще поняття про "Україну"). Чого не скажеш про патріотичні вірші-молитви сучасних поетів, які виражають ними лише "колективну думку", загальне уже місце. І ким був би Шевченко сьогодні, коли знайшов би вже готову "ідею неньки-України" — це ще питання. Це ще питання, чи взявся б він підспівувати їй, чи, може, зірвався б протестом проти ролі всього лише підспівувача. Адже він був усе таки творець, а творцеві — личить творити, тобто створювати щось зовсім нове, з "нічого" — і йому досить таки скучно переспівувати відоме, хай і народжене великим талантом. Ось гордість людини. Якщо це химера — тоді торжество національної гордості єдино виправдане. Але національна гордість передбачає возвеличення себе за рахунок інших: велич маси, історичних діячів і т. д. переноситься на мене. Це я — велика Україна, я — славні предки, я — *хтось*. А між іншим, я можу бути цілком нікчемною людиною, принаймні — що створив, які здібності реалізував я особисто, щоб так величатися? Це питання відсувається з поля зору, коли гідність індивідуума замінюється національною гордістю. І в цім є велика шкода: не випадково так мало для українського патріота значить, скажімо, знання іноземних мов, освоєння світової культури (не тієї, яка грає на "ідею України", а культури як такої, безвідносної до ідеї, до політики). Відкриваючи український часопис, ми не знаходимо там інтересу до світу, все стягнуто в єдину больову точку неврозом ображеної нації. Дивною виглядала б публікація тут, скажімо, есея про сенс людського життя, про феномен смерті, ба навіть про Бога, якого так закликають в союзники "національній ідеї".

Національна замкнутість — самоочевидна. Це маленький всесвіт: зі своїм сонцем, зорями, планетами. В ньому, нанизаному на ідею нації, — своя ієрархія авторитетів. Тож розмикання кола, його зняття — шок для члена загалу. В нації затишно, як у своєму домі. Знімаючи стіни — ми, не торкаючись господаря, усе таки

"переміщаємо" його у великий всесвіт: а там уже нема нічого з тієї ієрархії авторитетів, якою господар жив. Але обов'язок усякого інтелекту, який бачить правду, сказати про неї. Людина — житель космосу, а не лише свого дому: що б там не говорили речники національного затишку. Тут швидше психологічна, ніж ідеологічна проблема. Людська психіка не витримує бездомности, людині хочеться відгородитися чотирма стінами національного світу. Це — основне, життєве: а вже потім — якщо є бажання — обережно, здалеку вивчати всесвіт великий. З цим зв'язана проблема ворожости національного культури.

Національне так чи інакше вороже культурі, як і клясове. Це самоочевидно, якщо зважити на потребу нації зберегти саму себе. Надто велика освіченість неминуче перетворює членів нації у космополітів, знищуючи силу національних авторитетів, на яких тримається національна структура, національний всесвіт. Нелюбов патріотів до великої освічености — ними не декларується, але не відчути її, може і неусвідомлену, не можна.

Звичайно, той факт, що для людини якийнебудь Ніцше — авторитет не менший, ніж Шевченко, — ще не говорить про те, що така людина покинула свою націю. Але у певнім смислі це вже неповноцінний національний елемент — якщо він не у владі національного підсвідомого, якщо у нього "не рветься душа" од читання віршів Шевченка тощо. Людина, яка в епоху (а вона може бути завдовжки з людське життя і довшою) — коли "вирішується доля нації", пам'ятає ще і про себе, про Ніцше, про великий всесвіт, а то ще і живе ним, живе там — така людина не може так чи інакше не розглядатися як потенційний зрадник. І таке обвинувачення багато в чому справедливе. Адже відтепер людина ця ніколи не віддасть себе "всю" на вівтар нації, вона лише номінально у стінах затишного будинку, а духом вона — вічна і космічна. Тож чи діждешся від неї сліпої, і тим могутньої, підтримки для національної ідеї? Високий авторитет ніколи не кинеться стрімголов у вир, де бурлять маси. І тим він ці маси зраджує. Над таким інтелектом не владне національне підсвідоме — а саме воно і тільки воно може, як це було з гайдамаками чи з січовими стрільцями, партизанами 40-их, — привести в рух маси, навіть кинути їх на створення своєї держави. Саме і тільки воно може стати тим знаряддям, з допомогою якого можна створити "свою державу". Воно і тільки воно поведе на мітинги, на страйки, примусить розпочати голодівки. Саме і тільки ця *сліпа, стихійна* сила, вміло направлена, може дати позитивний результат. Все інше — не сила.

Суть волі — стихійна, це сильна пристрасть. Тому високий інтелект, переводячи людину зі сфери волі і земного будівництва у сферу безпристрасного споглядання і прямого спілкування зі світом вічного, — це інтелект ні до чого нації, тим, хто хоче реалі-

зувати її ідею. Він шкодить земним цілям. Але він не зайвий людині як такий, якщо тільки ми хочемо її бачити чимсь вищим, ніж пилінкою в хазі минушого. Понад те: якщо українсько-патріотичний рух нині ще недостатньо сильний, то лише тому, що в ньому ще не до кінця вироблена своя льозунгова мова і свої культу (хоча культу стяга, тризуба, гимну вже є). Повинні бути — і вони вже зароджуються — культу вождів. Інакше — хай це буде національний рух чи якийсь інший — масовому руху не перемогти. Нема інших психологічних чинників, які б об'єднали всіх в одну силу. Маса йде за авторитетами. Поява Наполеона миттєво міняла внутрішній стан війська і військо, бачачи попереду живого імператора, що летить у бій, робило чудеса. Основне завдання усякого масового руху — як пробудити масове підсвідоме, або його ще називають "поривом", "великим почуттям". Ще жоден рух не переміг без фанатизму (інша справа, що лише фанатизму — буває недостатньо). По суті — інших цементних ферментів, що робили б із розрізаних індивідів об'єднану масу, або "народ", — не існує. Якщо не пісня, не гимн, не знамено, не батько-Кобзар у рушниках, не історичний чи реальний вождь на коні чи на трибуні, — то що? Що ще може породити відчуття національної спільности, "єдиної судьби"? І тут національне вступає у протиріччя з демократичним.

Питання делікатне — Бог і Україна, поставлення України в центрі Божого Всесвіту (а хіба не так?). "Боже великий, єдиний, нам Україну храни". Чи не дивовижне співпадіння: "Боже, царя храни". І хто ж все таки ідол, а хто Бог? І хто ж все таки вище — Україна, цар чи Бог, який повинен хранити Україну? Та вслухаймося в імперативну стилістику першого рядка національного гимну: скільки там "колінопреклонної" просьби Божого раба, а скільки гайдамацької вимоги? Та і що Бог для "патріота" (мова, певна річ, не лише про українця)? Чи здатний він пожертвувати національним, якщо воно стане в протиріччя з Богом, Божою волею? Чи є для патріота щось вище понад національне?

Українець, який буде дивуватися з такого трактування питання, зійде за неука, бо не надто багато потрібно освічености, щоб зрозуміти, що "національне" і "Боже" — не лише може не співпадати, а за своєю суттю — ніколи і не співпадало. Хоч би уже тому, що "національне" живе на землі, є складовою земного життя, на яке Бог, принаймні християнський, дивиться зі своїх небес як на минуше. Бож істинний християнин — якщо йти за буквою Євангелії і першохристиянством, — не може, не повинен цікавитися минушим, земним, а повинен *готовитися* до загробного життя: і цим зумовлене його, християнина, ставлення до земного, в тім числі і до національного життя, як до минушого. Та де той патріот України, який готовився б до "загробного життя", де та істинна віра у речників національного?

"О вічність! Я люблю тебе!" — це не лише крик Заратустри, але і Христа. Певна річ, масам, що збуджені національним підсвідомим, немає діла до суті християнства. Та і як "патріотів", що віддав "сльози і кров", і судьбу за національну ідею, згодитися з тим, що так обоготворена ним "батьківська релігія" — саму його *минушу* діяльність оцінює зовсім не так позитивно, принаймні — бачить її зовсім не такою героїчною, ба — в певному смислі і осуджує. Певна річ, копати надто глибоко, вилушуючи із напластування подальших релігійних традицій і понять *сенса* релігії, якій всі поклоняються, маса і її вожді не стануть. Бо таке проникнення в глибини веде до внутрішнього конфлікту, активної внутрішньої, мислительської роботи, тобто до *духовної* діяльності: а нашо ж національному рухові, що лише набирає сили, перетворювати кожного потенційного борця (і бійця), готового кинути "в бій" — у рефлексуючу, що застрягла на своїх власних глибинах, особистість? Це жодний масовий рух не перемиг, маючи у своїх рядах одні лише особистості, "думаючі всесвіті". Для успіху масових рухів необхідна одномірність і непереускладненість тих, з кого рухи складаються. З рефлексуючими "розумниками", як кажуть, каші не зварити: а зварити її лише з допомогою сліпої і стихійної сили вогню. Але розуміння механізму, з допомогою якого досягається національна мета, не веде до осуду мети чи самого механізму. "Це не більше, ніж розуміння". Бо є два бажання: є бажання бачити свій народ "гордим і щасливим", "не гіршим за інших", що співпадає з метою усіляких національних рухів, і є бажання говорити правду, незважаючи на політичний момент: і це останнє відстоює інтереси духу, індивідуума, а не нації.

Як же, однак, національне може вступати у протиріччя з Божим? Та може, бо суть національного: ми українці, а інші — не українці. В однім уже "ми українці" — неусвідомлене відчуття звищости і порухування інших за "інших", "не наших". Бо не в українцях справа, а в природі національного почуття: будь-яке виокремлення себе із загалу можливе лише за усвідомлення *чужости* того, що оточує виокремлений материк. Не може бути "рідного" без "чужого". І не інтелектові дивуватися з потенційної ненависти, що живе у патріотичній душі: чи то примітивна ненависть до "ляха", "москаля", чи більш "благородна" — до "апаратника". Де піднявся масовий рух без образу ворога? У багатьох — не стільки ненависть, скільки нелюбов. Не стільки ворог (у ворога вже і стріляють) скільки — чужий. Але чи не Христос, якому моляться патріоти, сказав: люби ближнього, як самого себе? Нема у ближньому *чужого*. Хто може полюбити "москаля", "апаратника" і т. д.? Не полюбити — поставитися як до людини, Божого сотворіння, що завтра вернеться до рук *спільного* Батька? Та той, хто не живе земним, земною ціллю. Бож ворог — це той, хто не дав мені (чи масі, яка є

я) сягнути земної цілі. За земної прив'язаности християнином бути неможливо. Любов породжується лише небом, *відстороненням* від землі, служінням вічному.

Національне розколює світ на "своїх" і "не своїх": і це є антихристиянство. Релігія, що служить нації, її цілям, — це юдаїзм, Старий Завіт, не Христос. Тому патріоти, що скріплюють національну ідею божественним промислом, — юдеї, не християни. Християнство виросло із надр Старого Завіту, але його суть — інша, вселюдська.

Тож гайдамаки і партизанка — завжди героїзм, і будуть стояти пам'ятники на землі вдячного народу. А Бог скаже: вони вбивали ближнього, мої створіння. *Я* дав життя, не вони. У Бога усі патріоти-вбивці — відіслані в темне царство. А у речників національного — навпаки. І навіть якщо ти просто ділиш людей на "своїх" і "чужих", ідучи за порухом серця, просто не любиш "чужого" (та як можна любити такого то і такого) — це порушення Божого імперативу. Але без хоругв і хрестів над потоками маси — не досягти земних цілей, своєї держави. Без свого національного бога — давно зникли б євреї як народ. Це треба розуміти, розуміючи неспівпадання національного і Божого. Розуміти і витримувати напругу протиріччя, не облегшуючи собі завдання.

Побоювання з приводу того, що робота істинного розуму, який, замість того, щоб молитися на святе, почне його аналізувати, перевертати і вивчати, — побоювання, що робота такого розуму зупинить історію, перешкодить національному пробудженню тощо, — просто не мають підстав. Є логіка історії, яку ніякий інтелект не в силах зупинити. У збірнику *Віхи* група російських філософів передбачила усі наслідки 17-го року, однак це ні трохи не вплинуло на хід подій. Як, скажімо, не вплинуло на історію розуміння багатьма умами суті фашизму.

Певна річ, національна ідея і зв'язані з нею події — не можуть бути порівняні із згаданими історичними феноменами. Але в одному смислі — а саме в смислі безсилля інтелекту донести своє розуміння світу і його складових до мас, до кожного, — в цьому смислі порівнювати історію масових рухів можна. І розгадка безсилля тут досить проста: адже на маси діє лише і тільки пропаганда. Цим маси не принижуються, а характеризуються. Чим складніша, чим глибша, чим неоднозначніша думка, тим важче вона придатна для пропаганди. Уже думку першого рівня глибини, не спрощену — виголосити з трибуни неможливо. Вона доступна лише вдумливого прочитанню в тиші бібліотеки чи кабінету. Але в тиші бібліотеки чи кабінету сидять одинаки, а не маси. Знову ж, в надії на розуміння того, що нема мети вдатися до блюзнірства, — чи не навести поруч такі гасла: "Третій райх — мрія кожного!", "Вперед до перемоги комунізму!",

"Наша ціль — українська держава!" Зв'язок простоти з емоційною силою формул — самоочевидний. Спільна тут не змістова наповненість формул, а психологія. Ніхто не стане пояснювати в льозунгах, скажімо, складність феномену національного, феномену Шевченка тощо. Масам потрібна однозначність, інакше вони не об'єднуються і не переможуть.

Можливо, ці слова звучать і надто незвично, і не грають на "національну ідею", ба навіть її роздягають, показуючи і невігідні, соромітні місця, але тільки хібащо скований сліпим страхом подумає, що подібна сторона мислення може зупинити чи хоча б загальмувати "те, що вже почалося". Бо ні одна, ні навіть десять статей чи й книг не перевернуть уже усталену свідомість мільйонів українців як у метрополії, так і в діяспорі. Десять книг суспільна свідомість проковтне, навіть не помітивши, раз і назавжди визначена могутнім кличем підсвідомого. Тисячі мудреців не заставляють українця не страждати, дивитися на свій біль крізь призму запропонованих інтелектуальних понять, якщо українець — чи й будь-хто — цим болем *охоплений*. Адже тисячі мудреців можуть звертатися лише до розуму. Але той, у кому розбурунений біль, — у владі почуттів, підсвідомого. Тож зброя льозунгу, кличу — це все у впливі на таку людину, а зброя мислі — майже чи й зовсім ніщо. Але не вічно і не у всіх біль буде нестерпний. І там, де національний невроз буде слабнути, — там зброя мислі буде ставати більш ефективною. На разі ж, охоплені національним комплексом, маси не розпадаються на індивідуумів, залишаються масами. Тож правомірно ставити питання: чому б не давати можливості рухатися думці, з політикою не зв'язаній? Од кон'юнктури незалежній? Висловлена в одному місці, думка, що оцінює однозначне неоднозначно, — не буде передрукована в другому місці. Принаймні, в третьому місці її розповсюдження зупиниться. Вона ніколи не буде мати резонансу, що його мають льозунги і заклики, які миттєво повторюються на мільйон інтонацій. Ніколи філософська мисль не зрівняється за силою дії на маси з політичною: та навіть про якийсь порівняння тут не може бути й мови. А зате вона западе в уми одинаків, які понесуть її далі — може, і через віки, — і чи не тій же нації, для тієї ж так потрібної гордості, необхідна інтелектуальна еліта? Бо що ж це за нація без неї? Нікчемний процент від загалу, якому дано право бути вільним од політики. Право дивитися на цю політику, не те, чим маси емоційно живуть, — з висоти холоднуватих, але живих, що схоплюють суть, понять? Одинаків мало і вони ніяк не впливають на політику. Бо ще є така важлива річ, як помста: відчуття утиску і помста еліти, яка не знайде розуміння у своїй нації. Не потрібно, щоб вона відсахнулася від нації і перестала любити те, чим нація живе. Адже од інтелектуального верхоглядства до презирства — один крок. Мова не йде про перехід мас з емоційних

долин, де бурлить життя, на інтелектуальні паміри. Та й як, скажімо, зрозуміти тому, хто віддав здоров'я, долю національному, — "неоднозначність національного"? Йдеться лише про компроміс, про "мирний договір" між несумісними сферами, про недопущення ненависти. І той, хто живе у великому всесвіті, зрозуміє всесвіт малий, не осудить, якщо житель національного всесвіту — не захоче возвишатися на крилах емоції і роздутої національної гідності над інтелектом, що гордий висотою суто духовною, мислею. Дух не відірветься від душі (що для нього небезпечно), якщо душа дасть йому можливість існувати, відведе йому на землі, де вона владна, клаптик його території.

Питання про "безбаченків", "блудних синів" у середині батьківського дому — питання гостре. Бо не йдеться про "партапаратників", з якими аж надто просто. Якщо нація — це система (а це система), то в ній повинен бути свій антиген, свій "протилежний полюс", якщо система хоче нормально функціонувати. Так людський організм передбачає підняття температури, від якої страждає людина: але з іншої сторони без цього механізму організм давно б загинув од мікробів. Якщо хтось відходить від святинь і починає аналізувати "святе" (на "святе" — лише моляться), то чи не подумати, перш, ніж вигнати богохульника з батьківської хати? Врешті-решт — є свої блаженні і в кожному селі, "яким багато прощається".

З іншої сторони, висока мисль, яка не вміщається "в національну програму", — проживе і без нації. Так що культурна нація, думаючи над доцільністю "договору" з блудним сином, — зважає на це. Той же Шопенгауер, що так, на словах, "не любив німців" (йшлося, звичайно, про різницю світоглядів у нього і "патріотів", а не про нелюбов до нації як такої) — він мав змогу і жити, і видаватися "в батьківському домі". Врешті-решт, мова про те, буде держава національно-хutorянською чи "сучасною цивілізованою".

Важливе саме розуміння того, що нації все таки необхідні "блудні сини", які духовно покидали б її з її Шевченками. Свої Антихристи і Заратустри, свої Колюмби. І до тих пір, поки нація цього не збагне, — вона буде шкодити самій собі, переповнюючи свою кров одними лише жіночими генами. Якщо вона не хоче врешті-решт виродитися, перетворившись в багатомільйонну юрбу з хоругвами, знаменами і тризубами, що витончує себе до слізности в невротичному замкнутому колі, під дим кадил, не маючи сили вирватися з емоційного самозабуття, — якщо нація не хоче стати психічно хворою, то вона повинна дбати про наявність у своїй крові генів, ворожих їй за природою, чоловічих, духовних: в ній повинно жити дике бажання бачити у своїх рядах "блудних синів", які не думають про свою матір, а суть груди чужій жінці — свободі.

СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, Львів: НТШ, "Пролог" та *Сучасність*, 1991, 488 стор.

Світи Тараса Шевченка — збірник статей до 175-річчя з дня народження поета, який вийшов недавно з друку. Це записки філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка та бібліотеки "Прологу" і *Сучасности*. У цій праці взяли участь понад тридцять авторів, цікава і географія місць проживання авторів — Україна, Польща, Америка, Канада, Австралія та Японія. Ці назви говорять про серйозний підхід видавців та співпрацю шевченкознавців різних континентів. Особлива роль належить редакторам, які упорядкували збірник: Ларисі М. Л. Залеській Онишкевич, Леонідові Рудницькому, Богданові Певному і Тарасові Гунчакові.

Цей огляд, із-за обмеження місця у журналі, не дає можливості дотримуватися хронології за змістом і тому можу тільки скористатися короткими зауваженнями про основні напрямки окремих праць та авторів.

Частина розділів пов'язує і розглядає Тараса Шевченка з точки зору духовности, літератури, культури і суспільства. Два розділи мають назви "Тарас Шевченко й інші постаті" та "Шевченкознавство і шевченкіяна". Окремо подано додаток, де перелічуються наукові шевченкознавчі конференції, подано їх історію, програми та звернення НТШ.

Варто відзначити статті Юрія Шевельова. "Критика поетичним словом" — це три розділи блискучого нариса про три концепції літературного процесу, міркування про народ та народність і про "білі плями" у шевченкознавстві. Перлинами збірника щодо глибини та мудрости можна назвати дослідження "Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті" та "Слідами Миколи Ге: Париж і Київ". На тему співвідношення філософії та літератури написана ерудована стаття з висновками Івана Фізера "Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка?". Цей автор, як завжди, порадував читача дослідницьким рівнем.

Головним елементом збірника є різноманітність. Вражас емоційальною напругою стаття Павла Мовчана "Елемент морального родового закону в поемі Т. Шевченка «Катерина»". Оригінально і екзотично написана стаття японського автора Казуо Накаї "Шевченко в Японії". Про історичну старовину ще раз нагадує Михайло Брайчевський у праці "Тарас Шевченко й історико-культурна спадщина українського народу". Слова з "Заповіту" — "А до того — я не знаю Бога" послужили цікавою і змістовною

розвідкою дослідження Леоніда Рудницького з підтемою "Ключ до духовного світу поета". Стаття Ярослава Розумного "Чи вичерпано «Москалеву криницю»?" є кульмінаційним завершенням його досліджень (див.: *Сучасність*, ч. 3, 1986 і ч. 3, 1991) і відкриттям елементів іронії, гротескности зображень героїв твору та психологічно-історичної бази поеми.

Особливо можна відзначити статті Богдана Рубчака "Живописаний Шевченко", Асі Гумецької "Звукосимволізм у поезії Шевченка", Юрій Луцького "Повертаючись до теми «Шевченко і Куліш»", Олега Ільницького "Шевченко і футуристи", Марка Павлишина "Тарас Шевченко і його доба у творчості Валерія Шевчука", Григорія Грабовича "До питання величчя Шевченка: самозображення поета", Миколи Жулинського "Шевченко і сучасна духовна ситуація", Івана Дзюби "Довіку насущний".

Вичерпний показник імен назв (20 сторінок) збільшує цінність цього видання. У вступному слові від редакції є такі прикінцеві слова: "Співпраця шевченкознавців кількох континентів стала на новий етап, і ми сподіваємось, що наш збірник віддзеркалює це позитивне явище в українській культурі".

Оптимізм редакції повністю виправдався.

Ігор Михалевич-Каплан

SEVENTEENTH-CENTURY WRITINGS on the KIEVAN CAVES MONASTERY,
Paulina Lewin, introduction. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів, том IV, 1987, 429 стор.

Аналізуючи видання Гарвардського проєкту з приводу 1000-ліття християнства Русі-України, а саме IV том Гарвардської бібліотеки, серії ранньої і середньої доби української літератури, спостерігаємо два маркантні явища — вагомість Києво-Печерської лаври в царині письменства України та доволі широкий спектр міжнародних культурних зв'язків України того періоду. Цей том присвячений творам з тематикою лаври і її святців. У ньому вміщено факсиміле творів трьох авторів — Сильвестра Косова і Афанасія Кальноройського, а в апендиксі книги — праці Йоганна Гербінія.

В редакційній передмові вказано на термінологічну різноманітність щодо назви Україна в наведених творах: Русь, Росія, Мала Росія, Малоросія, Рутенія, Малоросійська Україна, Україна. Назва "Рутенія" там вживається для означення Білорусії й України. Різні мови, що вживалися в українському письменстві того часу (рутенсько-українська, польська, латинська), віддзеркалюють інтелектуальний плюралізм тієї доби.

Дослідниця Павлина Левін у вступній статті англійською мовою представляє авторів і їх твори, що увійшли до IV тому. Перший автор Сильвестр Косів (Косов), православний шляхтич, мабуть, білоруського роду, здобув освіту у Вільнюсі, в єзуїтській колегії в Люблині та в академії у Замосці. Педагогічну працю почав у Вільнюсі, згодом вчив у братській школі у Львові, де познайомився з Петром Могилою, який запросив його до Київської колегії. С. Косов був архимандритом Києво-Печерської лаври (1632—1634), прийняв хіротонію і був архієпископом у Полоцьку, Вітебську, Орші, Могилеві та у Мсціславі, а після смерті П. Могили 1647 р. став Київським митрополитом. Між ними раніше було широке ділове листування. На новому становищі С. Косів виявляв прихильність до унії завдяки своїм дружнім зв'язкам з Адамом Кисілем, що, будучи православним державним мужем, дбав про церковну єдність чи взаємотолерантність. Б. Хмельницький під час зборівських переговорів добивався місця в Сенаті для Київського митрополита, однак його туди не допустили. Після поразки Б. Хмельницького під Берестечком (1651) С. Косів просив у Києві пощади в Януша Радзівіла, після чого Б. Хмельницький вважав настанову С. Косова пропольською. С. Косів був противником Переяславської угоди (1654), вважаючи, що присяга цареві викличе нехтіть у патріярших царгородських колах. Все ж принциповості у поводженні Косова не було. Коли треба було допомогти лаврі, звертався до царя за підтримкою, а взаміну посилав йому своїх учених мужів — Дамаскіна Птицького і Арсена Сатановського для корегування перекладу Біблії та викладання риторики, а також ученого Єпифанія Славінського. В той же час Косів протривався підпорядкуванню Київської митрополії московському патріярхові, намагаючись зберегти вольності для свого клеру. Мав, отож, прагматичну настанову, властиву для польського шляхтича. Був він, по суті, людиною своєї барокової доби з контрверсіями і непослідовностями. С. Косів помер у 1657 р.

Збереглися три твори С. Косова: "Exegesis" (1635) про тодішнє шкільництво, про київські й вінницькі школи, *Патерикон* (1635) польською мовою і *Дідаскалія*, теологічна праця про сім тайн (середньоукраїнською — літературною мовою того часу). Перші два твори були в пляні Петра Могили, щоб встановити православну освітню систему, що могла б успішно протистояти єзуїтському шкільництву та щоб підвищити статус православ'я. Противниками П. Могили були, з одного боку, консервативні православні кола, що виступали проти освіти клеру і мирян, з другого — з боку "естаблішменту" Речіпосполитої та католицизму назагал, що атакували його з догматичного й політичного боку. С. Косів обороняє у своїх творах шкільну систему, введену П. Могилою, та відкидає закиди проти його концепції з усіх сторін. Школи в системі П.

Могили були на високому рівні, зокрема в Києві і Вінниці, з викладовою грецькою і староцерковнослов'янською мовою. Київську колегію називали Геліконом чи Парнасом. Адепти цієї школи були допущені до судівництва Речіпосполитої.

Твір С. Косова *Патерикон* (вміщений у IV томі) має песимістичне забарвлення. Автор заперечує зневажливі вислови католицьких авторів щодо святости печерських подвижників. На бажання П. Могили С. Косів написав цей твір польською мовою, щоб він був доступний для католицького опонента. *Патерикон* присвячений Адамові Кисілеві з панегіричним величанням його і символікою його герба. Передмова, написана архимандритом Печерської лаври Никифором Туром, звернена до православного читача, з посиланням на Святе Письмо, на отців Церкви та на Вселенські Собори. Автор передмови вияснює значення чудес, довершених ченцями у формі тези і антитези. Далі подані п'ять хрещень України-Руси: св. апостолом Андрієм, Кирило-Методіївське хрещення за царювання Михаїла і за патріярха Фотія, третє — за царя Василя Македонського (886), четверте — за кн. Ольги (958) і п'яте за кн. Володимира. Після такого звеличання Руси слідує сам твір Косова, що починається житієм Антонія Печерського й Теодосія Печерського. *Патерикон* не є прямим перекладом Печерського *Патерика* (за визначенням Дм. Чижевського, це основна перерібка його), веденого в епістолярній формі між ченцями Симоном і Полікарпом. Академік Володимир Перетц звертає увагу на те, що С. Косів, наводячи чуда з пізніших віків (з 1463 р.), вказує, якою шляхетною є рутенська (українська) нація, що перебуває під особливим Божим піклуванням. С. Косів історизує житія ченців, Теодосія, Нестора, чим хоче виявити первісну незалежність руської (української) Церкви; вказує він також на близькі відносини між лаврою і князями. В кінці твору подана хронологія руських митрополитів та тематичний покажчик. У бібліографії автор посиляється на вісім істориків.

Над працею Косова мав особистий нагляд Інокентій Гізель, архимандрит лаври. *Патерикон* використав Ігнатій Кульчинський, передавши 17 житій ченців латинською мовою.

Другою працею збірника є твір Афанасія Кальнофойського *Тератургимма* (Київ, 1638), де подані чуда печерських ченців з новіших часів. Ці обидва твори збірника стали знаменитим засобом пропагування українського православ'я на терені польсько-литовської Речіпосполитої. Праця Кальнофойського (автора 2-ої чверти XVII ст.) була в інтересах П. Могили, тож і перебувала під його особистим наглядом. Згідно з Голубйовим, в нотатках П. Могили наведені ті самі чуда в лаврі, що й у творі Кальнофойського. У передмові автор висловлює переконання, що праця його розіб'є всякі сумніви щодо святости печерських ченців. Асистував йому в

праці єродиякон Ліверій П'ятницький (помер у 1657 р.). Частину твору написав Іларіон Денисович з монастиря в Куп'ятичах. Перед описом кожного чуда є куплет з клясичної поезії латинською мовою з польським перекладом, наприклад, з *Метаморфоз* Овідія. Це прикраси в дусі барокко. Твір написаний польською мовою з присвятою князям Святополк-Четвертинським, яких Захарія Копистянський величав за їх прив'язаність до церковнослов'янської мови. Кальнофойський, як шляхтич, прославляє Четвертинського натомість за його протикозацьку настанову. У творі є також епітафія польською мовою для кн. К. Острозького (фігуральний вірш у формі трикутника). Твір складається з двох трактатів — 1-ий трактат має 9 параграфів з питаннями і відповідями про чуда; 2-ий трактат описує 63 чуда лаврських ченців. В апендиксі автор подає 14 чудес Куп'ятицького монастиря.

Апендикс збірника становить праця Йоганна Гербінія про лаврські печери, написана латинською мовою ("Religiosae Kiovensis Cryptae", Jenae 1675). Автор, видно, білоруського роду. Він дістав університетську освіту у Вітебську, потім у Голляндії (Лейден), де став магістром. Тематика його творів відбиває барокковий універсалізм, — дослідження природи, вулканів, тектонічних змін; Й. Гербіній пише також про педагогіку, освіту жінок, астрономію (проти теорії Коперника) та на еклезіястичні теми. Автор багато подорожував — Амстердам, Копенгаген, Стокгольм, Москва, Вільнюс, Кенігсберг, Гданськ, Шлеськ і врешті Київ, де він займався дослідженнями Печерської лаври. Був він також проповідником. Помер у Грудзьондзі 1679 р. Гербіній згадує у своїй праці 43 імені ченців. До свого тексту він додав пляни печер. Подав також свою характеристику русинів: у них панує теократичний лад, виявляють побожність, чесність, любов до музики, але вони жорстокі під час війни. Гербіній відзначив різницю між мовами — московською (в Москві) і руською (в Києві).

До всіх трьох трактатів збірника IV тому подана обширна бібліографія тих часів, а також дослідників XIX і XX століть. Треба признати високу вартість цього гарвардського видання — факсиміле творів з ґрунтовною науковою статтею дослідниці П. Левін, що використала широку літературу.

Наталія Пазуняк

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1991 РІК

Особливе видання: *Сучасність 1991, 1 — "Україна 1990"*

БУРАКОВСЬКИЙ Олександр: Рада націй та міжнаціональні стосунки в Україні.

Виступ Івана Плюща.

Виступ Миколи Яковини.

Виступ на Другому з'їзді НРУ Володимира Яворівського.

Виступ Степана Колесника.

Виступ члена Великої Ради НРУ В'ячеслава Чорновола.

ГОЛОВАТИЙ Сергій: Україна на шляху правової держави.

ГУНЧАК Тарас: На порозі нової доби.

Деклярація ініціативної групи Асоціації українських правників.

ДЗЮБА Іван: Україна і світ.

ДОНЧИК Віталій: Про зміни та доповнення до програми Руху.

До християн усіх конфесій в Україні.

ДРАЧ Іван: Політична ситуація на Україні і завдання Руху.

ЗАЄЦЬ Іван: Політичні аспекти економічної реформи в Україні.

Заява Володимира Гриньова.

Звернення до громадян України, які вважають російську мову своєю рідною.

Звернення до Парляменту і народу України щодо ситуації в Криму.

Київські зустрічі. — Інтерв'ю з депутатами Верховної Ради України. Провів *Тарас Гунчак*.

КОНЄВ Сергій: Рух і народовладдя.

КОСІВ Михайло: Молодь і збройні сили України.

КРАВЧЕНКО Валерій: Рух і страйкові комітети в боротьбі за права трудящих.

ЛУК'ЯНЕНКО Левко: Наші змагання.

МАРКУСЬ Василь: Україна в першій половині 1990 р.

МИХАЙЛЮК Анна: Перші перемоги...

ПАВЛИЧКО Дмитро: Про роботу Ради національностей Руху.

ПИРІГ Любомир: Медицина в Україні і здоров'я нації на сучасному етапі.

Програма Демократичної партії України (Проект).

Програмні принципи Партії демократичного відродження України.

Про міжнаціональні відносини в Україні.

Пропозиції Української селянсько-демократичної партії Другим всеукраїнським зборам НРУ. — *Сергій Плачинда*.

Росіяни на Україні.

САВЧЕНКО О.: Економічна модель суверенної України.

СВЕРСТЮК Євген: Роля Церкви у відродженні Української держави.

Спільна заява Л. Кравчука та Б. Єльцина.

СТЕПОВИК Дмитро: Український патріярхат.

Ухвала Других всеукраїнських зборів Руху.

Ухвала про утворення політичного блоку «Демократична Україна».

ШУЛЬМАН Леонід: Україна — держава міжнародного миру.

РЕЛІГІЯ

КРАВЧУК Андрій: Течії нового мислення на Україні про Митрополита Андрея Шептицького (10).

ЧЕХІВСЬКИЙ Володимир: За Церкву, христову громаду, проти царства тьми (2).

ПОЕЗІЯ

БАБОВАЛ Роман: В жорстокій казці (10).

БОРИСПОЛЕЦЬ Віталій: Автопортрет (10).

БРИГИНЕЦЬ Олександр: Ми помираємо дощем (10).

ВІТАШ Юрій: Біблійний мотив (9).

ГУДЗЬ Юрій: Нема нікого (4).

ДЯК Олесь: Одкровення із собою (5).

ЖОВНОРУК Володимир: Хвилі вічних запитань (2).

КАЛИНЕЦЬ Ігор: Сковорода (12).

КАРП'ЮК Марія: Лечу... (6).

ЛИША Раїса: З ненадрукованої збірки. А час уже пахне полином; Квітне вітер (3, 4, 9).

ЛІБЕРДА Ігор: Чорнобильська пошесть (4).

МАРУШЕЧКО Ігор: «Видіння — І» (6).

МОВЧАН Павло: Ремінісценції (4).

МУРИНЕЦЬ Ігор: Із збірки «Сонце» (6).

ОВЧАР Петро: Душі моєї три ікони (9).

ПАЛІЙ Ліда: Три перетворення (5).

ПАСІЧНИК Володимир: Київ (6).

ПАШКО Алена: Із лабіринту грат... (9).

ТКАЧЕНКО Всеслав: Прип'ять (4).

ЯЦЕНКО Юрій: Андрій у Києві; Шукаючи слова (6).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

БОДЛЕР Шарль: До тореадора з Банвіль. З французької переклала Віра Вовк (7-8).

МЕЛЬНИЧУК Аскольд: Емальована скринька. З англійської переклала Оксана Забужко (7-8).

РІЛЬКЕ Райнер Марія: Елегія; Друга Дуїнська елегія. З німецької переклала Віра Вовк (7-8).

ФРОСТ Роберт: Непройдений шлях. З англійської переклав Є. Крименко (7-8).

ЛІТЕРАТУРА

- ВЕРЕТЕЛЬНИК Роман: Фемінізм у драматургії Лесі Українки (2).
Виступ Василя Стуса про Миколу Воробйова (9).
ВІВТАШ Юрій: Чорні кульбаби, або Фундаментальна антологія (9).
Дві конференції про Олеся Гончара (4).
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола: Від традицій XIX століття до ранніх пошуків XX та Іван Франко (5).
ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ Лариса: Хто справжній герой «Собору»? (4).
З привіту Олеся Гончара учасникам конференцій (4).
ЗУБРИЦЬКА Марія: Проблема індивідуалізму у творчості Лесі Українки (12).
КЛИМЕНКО Борис: Деякі наукознавчі проблеми літературознавства (10).
КОЦЮБИНСЬКА Михайлина: Феномен Стуса (9).
КОШАРСЬКА Галя: Вступ до ширшої дискусії на тему перекладання з однієї мови на іншу (7-8).
МАЙДАНСЬКА Софія: Рогізнянська хроніка (10).
МОВЧАН Павло: Про сокровенне в поезії і мові (3).
НЕБЕСЬО Богдан: Любовний трикутник: Іван Франко—народ—модернізм.
НЕБОРАК Віктор: Мова і поетичне покоління (3).
НЕВРЛИЙ Микола: Празька поетична школа (7-8).
ПЕРЕТЯТКО Юрій: Лісова казка (6).
ПЕТИК Ольга: Михайлове Різдво (12).
ПОГРЕБЕННИК Федір: У консуляті (5).
ПОГРІБНИЙ Анатолій: Провідне у творчості Олеся Гончара (4).
РОЗУМНИЙ Ярослав: «Москалева криниця» примруженим оком (3); Українськість Дон Жуана в «Камінному господарі» Лесі Українки (12).
РУДЕНКО Валентина: Переможець (4).
РЯБЧУК Микола: Поезія серед зими (6).
СВЕРСТЮК Євген: У дивосвіті зруйнованої хати (3); Віднайдена імпровізація Василя Стуса (9).
Слово Раїси Лиші (3).
СМАЛЮХ Галина: Чи ти прийдеш? (6).
СТЕПОВИК Дмитро: Зустрічі з Павлом Тичиною (2).
ФІЗЕР Іван: Між поезією і критикою (6); Естетична теорія Олександра Потебні: дериват «Берлінської школи» чи концептуальне переосмислення її основних тверджень? (12).
ШЕВЧУК Валерій: Біль (2).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА

- АЛЬКОФОРАДО Мар'яна: Португальські листи. З португальської переклала Віра Вовк (7-8).
АНУЇ Жан: Жайворонок. З французької переклав Р. Маланчук (7-8).

ЖІД Андре: Подорож по льодовому морю. З французької переклала Віра Вовк (10).

МАРКЕС Габріель Гарсія: Найвродливіший у світі потопельник. З еспанської переклав С. Боршевський (7-8).

СТЕФАНОВИЧ Томас: Досить дурниць; Таємний культ. З еспанської переклав І. Качуровський (7-8).

МИСТЕЦТВО

АВРАМЕКО Олеся: Мандри духу, або Вернісаж трьох живописців (12).

АЛЕКСІЙЧУК Леонід: Воїн у полі (2).

АНДРУСІВ Ольга: Мражницькі вітражі Петра Холодного (12).

БАРКА Василь: Вітаїстичний панораменон (6).

ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Михайло Осінчук (2).

Зверення до українських мистців (3).

КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ Василь: Зустріч (3).

ОНИШКЕВИЧ Лариса М. Л. З.: «Світло зі Сходу» на сцені театру «Ля Мама» в Нью-Йорку (3).

ПЕВНИЙ Богдан: «На це я ждала усе своє життя» (4); Скульптор, що вийшов з народу (9).

РІПКО Олена: Бойчук і бойчукісти, бойчукізм (7-8).

СИДОР Олег: Митрополит Андрей Шептицький і Національний музей (5); Віра Свєнціцька (10).

СКЛЯРЕНКО Галина: Український скульптор Михайло Грицюк (3); Киянин Олександр Дубовик (10).

СОЛОВЕЙ Оксана: Дві зустрічі (9).

ТАНЮК Лесь: Міністри — міністрове (6).

ЧЕЧЕЛЬ Наталя: І приснився мені сон... (12).

ШЕВЕЛЬОВ Юрій: Слідами Миколи Ге: Париж і Київ (3).

ЯЦІВ Роман: Ідеали, повертайтеся! (5).

ТЕАТР, МУЗИКА

ОЛЕНЕНКО Юрій: Театр — моє життя (6).

РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: Минулий рік в театрах (4); Комедіограф Алексєвич (10).

ФІЛЕНКО Тарас: Берегиня поета — музика (2).

ЧЕЧЕЛЬ Наталя: Західня клясика на сцені театру «Березіль» (7-8).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

ГАВРИЛИШИН Богдан: Україна і Росія у світовому контексті (4).

ДЗЮБА Іван: Розсудила історія (3).

ДОРОШКЕВИЧ Володимир: Правда про історію встановлення радянської влади на Україні (7-8).

- КИРИЧОК Петро: Крим і українська культура (12).
 КОЗАК Степан: «Білі плями» в найновішій історії польсько-українських політично-культурних зв'язків (2).
 МАРПЛЗ Дейвид Р.: Доводи на користь українського суверенітету (6).
 МАЩЕНКО Іван: Телебачення України (7-8).
 МУШИНКА Микола: Трагедія лемків Польщі (5).
 НАКЛОВИЧ Сергій: Студентське життя у Відні після Другої світової війни (4).
 ПОГРЕБЕННИК Федір: Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка (7-8).
 ПОГРІБНИЙ Анатолій: Чи повернемо Голафа? (9).
 РЕШЕТАР Джон С.: Українсько-російські відносини як проблема в політології (10).
 СИДОРЕНКО Олександр: Кара за непокору (3).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- БАРЛАДЯНУ Василь: Право на без'язикість! (3).
 ГАВРИЛЮК Юрій: Підляшшя: повернення із забуття (6).
 ГОНЧАРЕНКО Олександр: Україна: національні інтереси і геополітика (10).
 ЗЄЛИК Марта: Чим живе молода Україна? (5).
 ІВАНЕНКО Володимир: Законодавство про пресу та інші засоби масової інформації в СРСР і Україні (5); Журналістська професія і творчо-професійні організації журналістів в СРСР і Україні (6).
 КАМІНСЬКИЙ Анатоль: Дещо про політичну допомогу діаспори (4).
 ЛУК'ЯНЕНКО Левко: Щодо контрнаступу партократії (4).
 НИКАНОРОВА Олена: Талант починається з правди (7-8).
 ПРОКОП Мирослав: Україна після референдуму (5).
 РОЗПУТЕНКО Іван: Обережно: стереотипи! (3).
 РЯБЧУК Микола: Громадянське суспільство і національна емансипація (7-8).
 САБАЛЬ Віктор: Корені економічних проблем в СРСР (10); Затяжні проблеми сталінізму та традиційного російського експансіонізму (12).
 ХОЛОДНИЙ Микола: Хто захистить кримських українців? (9).
 ЧУБУК Микола: Українська національна символіка: важкий шлях її відродження (2).

СПОГАДИ

- ВАСИЛЕВСЬКИЙ Пантелеймон: Гетакомба голоду на Україні (6).
 ВІРНИЙ Микола: Борис Олександрів (7-8).
 ДРАЙ-ХМАРА Оксана: Про батька (7-8).
 ЖИЛЬЦОВА Людмила: Кривава неділя (7-8).
 СОЛОВЕЙ Оксана: Не датися в руки (7-8).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- «Воля народу виписана ясно». Розмову з Дмитром Павличком провів — *Юрій Пригорницький* (9).
- «Не варто тішитися ілюзіями». Розмова з Вітольдом Фокініним. Провів — *Едуард Першин* (7-8).
- Радянські республіки: час суверенітету? Дискусія з представниками чотирьох республік. Провів редактор журналу «The World & I» — *Лорі Бу-рас* (12).
- Розмова з Олександром Ємцем. Провів — *Юрій Пригорницький* (7-8).
- У дружбі — сила народів. Розмову з Йосифом Зісельсом провів *Тарас Гунчак* (5); У майбутнє — з оптимізмом! Інтерв'ю з Володимиром Івашком провів — *Тарас Гунчак* (6).
- Україна стукає у двері європейського дому. — *Розмова депутатів* (5).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- Акт проголошення незалежності України (10).
- ГАЛЬЧЕНКО Сергій: Котячим кроком (3).
- Географічний розподіл (12).
- До парткому Київської організації Спілки письменників України (лист-заява) (4).
- Заява політичної коаліції «Суверенна демократична Україна» (7-8).
- Заява Президії Верховної Ради Української РСР (2).
- ІВЧЕНКО Михайло: Котячим кроком (4).
- КОЦЮБА Олег: Пізнай самого себе! (7-8)
- МАЙДАНСЬКА Софія: Сценарій заключного дня фестивалю поезії «Золотий гомін» на Подолі (6).
- Реглямент асоціації демократичних рад народних депутатів України та демократичних блоків у Радах (5).
- Резолюція загальноміського мітингу-страйку трудящих міста Донецька 15 квітня 1991 року (6).
- Статут асоціації демократичних рад народних депутатів України та демократичних блоків у Радах. — *Матеріали отримані з України* (6).
- Ствердження і постанови VIII делегатської конференції ОУНз (9).
- Тези виступу міністра закордонних справ УРСР Анатолія Зленка (7-8).
- ФІЗЕР Іван: Нагорода Фондації Антоновичів — Валерієві Шевчукові (10).

ЕКОЛОГІЯ

- КРАВЧЕНКО Світлана: Право громадян України на сприятливе навколишнє середовище та його судовий захист (7-8).
- ПАНОВ Анатолій: «Зелений рух» в Україні (6).

НАУКА І ПОЛІТИКА

- ГОЛОВІНСЬКИЙ Іван: Поняття «Батьківщина» і «діяспора» в інтерпретації екзистенціальної психології (3).
МЕЛЬНИК Яр.: Національне і духовне (10, 12).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- БРЮХОВЕЦЬКИЙ В'ячеслав. Микола Зеров. — *Іван Фізер* (4).
ГУМЕННА Докія. Дар Евдотеї. — *Остап Тарнавський* (10).
ЖУЛИНСЬКИЙ Микола. Із забуття в безсмертя. — *Іван Фізер* (6).
З нових видань: Bohdan S. Wynar. Ukraine. A Bibliographic Guide to English-language Publication. — *Л. М. Л. О.* (4).
ЗОРИВЧАК Р. Реалія і переклад. — *Лариса Онишкевич* (10).
Історія світової літератури, ред. А. Флакер; Слово о полку Ігоревім; Сяйво українських скарбниць. — *Антін Івахнюк* (7-8).
КЕДР Ростислав. Драматична поема. — *Л.О.* (9).
KOSTENKO Lina. Selected Poetry. — *Іван Фізер* (7-8).
МАЛЛЯРМЕ Стефан. Поезії. — *Оксана Ашер* (9).
МАРУНЧАК Михайло Г. В боротьбі за українську державу. — *Мирослав Прокоп* (6).
Молода муза, антологія західноукраїнської поезії початку ХХ ст. та Українська Хата. — *Ігор Качуровський* (9).
ОДАРЧЕНКО Петро: З нових праць про Тараса Шевченка (3).
РИМАРУК Ігор. Вісімдесятники: Антологія нової поезії. — *В. Качмарська* (5).
РОЗУМНИЙ Ярослав: Освідчення чи заклинання? (4)
САМБРОС Юрій. Щаблі. Мій шлях до комунізму. — *Ростислав Василенко* (6).
СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА. — *Ігор Михалевич-Каплан*.
SEVENTEEN-CENTURY WRITINGS ON THE KIEVAN CAVES MONASTERY.
— *Наталія Пазуняк*.
СЛОВО. Збірник 12. — *Ігор Михалевич-Каплан* (7-8).
SOKIL Vasyli. And then there was Glasnost. — *Марта Тарнавська* (9).
ТАРНАВСЬКА Марта: «Собор» англійською мовою (4).
FIZER John. Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. — *Ігор Михалевич-Каплан* (2).
ЧЕРНЕНКО Олександра. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. — *Ігор Михалевич-Каплан* (5).
ШЕВЧЕНКО Ігор: Осмислення трагедії (2).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- КОСТЮК Григорій: Дещо про поезію як зорення світу людини (4).
МОРОЗ Лариса: Винниченко у Кіровограді (3).
Фундації Антоновичів — десять років (4).
ЧИШКО В.: Історичні джерела виходять на поверхню (4).

НАШІ СУСІДИ

Звернення (10).

САМОРОДНИЙ Олег: Деякі особливості «Російськомовної» громади Естонії (10).

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

ПОТІШКО Василь (1895-1991). — *Мирослав Прокоп* (5).

САБАЛЬ Віктор (1919-1990) (2).

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

РЕВУЦЬКИЙ Валеріян: «Спеціально післані агенти», а не «невідомі» (6).

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Від видавництва (2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11, 12).

Вітаємо Івана Дзюбу! (7-8).

Вітаємо з 80-літтям Валеріяна Ревуцького! (10).

До читачів *Сучасности* (2).

Про авторів (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11, 12).

Просимо виправити (5, 7-8, 10).

Щира подяка жертводавцям (2).

STATEMENT OF OWNERSHIP, MANAGEMENT, AND CIRCULATION

Title of Publication: SUČASNIST. Publication No.: 006898. Date of Filing: November 21, 1991. Frequency of Issue: Monthly. Number of Issues published annually: 12. Annual subscription price: \$60. Location of Known Address of Publication: 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, N.J. 07102-3892. Publisher: Prolog Research and Publishing Corporation. President of the Board of Directors: Petro Sodal. Editor: Taras Hunczak, 744 Broad Street, 1115/16, Newark, N.J. 07102-3892. Extent and Nature of Circulation: Actual Number of Single Issues, published nearest to filing date: A. Total Number Copies Printed: 1,648. B. Paid Circulation: 1. Sales Through Dealers: 32. 2. Mail Subscriptions: 933. C. Total Paid Circulation: 965. D. Distribution by Mail (Exchange, Complimentary, Samples etc.): 364. E. Total Distribution: 1,329. F. 1. Copies Not Distributed by Mail: 319. 2. Returns From News Agents: 0. Total (Sum of E and F): 1,648. I certify that the statements made by me above are correct and complete. George Smyk, Director of Operations.

Про авторів

Ігор Калинець — поет, автор п'яти збірок поезій, двох у перекладах на англійську та німецьку мови, та нової збірки *Тринадцять алогій* (Київ: "Радянський письменник", 1991), живе у Львові.

Ольга Петик — прозаїк і поетка. Живе у Перемишлі.

Марія Зубрицька — літературознавець, викладач літератури у Львівському університеті.

Ярослав Розумний — літературознавець, професор і голова славистичного факультету Манітобського університету у Вінніпегу, Канада. Дослідник творчості Тараса Шевченка та поетів ХХ ст.

Іван Фізер — літературознавець-компаративіст, професор Ратгерського університету у Нью-Брансвіку, США. Автор книжки про О. Потебню, що появилася англійською мовою, а тепер вийде українською.

Олеся Авраменко — мистецтвознавець, закінчила Київський державний художній інститут і аспірантуру в Інституті мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Рильського, де працює мистецтвознавцем у відділі образотворчого мистецтва. Живе у Києві.

Наталія Чечель — кандидат мистецтвознавства, працює викладачем кафедри театрознавства Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Живе у Києві.

Ольга Андрусів — студентка Київського державного художнього інституту. Живе у Львові.

Петро Киричок — доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Симферопільського університету.

Віктор Сабаль — (1919-1990) економіст, журналіст, дослідник радянської тематики.

Яр. Мельник — член Спілки письменників СРСР. Автор філософських праць, зокрема статей з українського питання. Живе в Україні.

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1992 РІК:

	<i>ОДНО ЧИСЛО:</i>	<i>РІЧНО:</i>
<i>Україна:</i>	2,30 крб	24 крб
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	4 фунти	40 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. долярів	60 кан. долярів
<u>всі інші країни:</u>	6 ам. долярів	60 ам. долярів

ПЕРЕДПЛАТА В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму Міністерства зв'язку України), ч. індексу 74459; на рік: 24 крб, на півроку: 12 крб, на квартал: 6 крб.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра- лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakh- novich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Арген- тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasylyk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Швай- царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
<i>Велико- британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 74 Nibthwaite Road Narrow, Middx. HA1 1TG		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з *Канади* та з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в ам. долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

Адреса адміністрації:

SUČASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545
Fax: (201) 622-1933

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів найновішого документального матеріалу та фільмів для розваги.

- * **ЛИС МИКИТА** 94 хвилин Ціна: 30 ам. доларів
Новітня постановка в двох діях (Львів, 1990) оперетки за поемою І. Франка — для дітей.
- * **ПРОПАЛА ГРАМОТА** 76 хвилин Ціна: 35 ам. доларів
Пригоди козака Василя та його товаришів-козаків, у дорозі до столиці Російської імперії (Кіностудія Довженка, 1969); сценарій Івана Драча за М. Гоголем; у головних ролях — Іван Миколайчук, Ліда Вакула і ін.
- * **РОЗДУМИ НАД МИНУЛИМ** 36 хвилин Ціна: 35 ам. доларів
Документальний фільм Славка Новицького з нагоди 100-річчя поселення українців у Канаді.
- * **КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (I)** 30 хвилин Ціна: 12,95 ам. доларів
КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (II) 45 хвилин Ціна: 15,00 ам. доларів
*Анімаційні відео-фільми для дітей віком 3-10 років.
Ціна двох фільмів для дітей (I + II) разом: 25 ам. доларів*
- * **ЧОРНА ДОЛИНА** 95 хвилин Ціна: 35 ам. доларів
Фільм кіностудії "Джерело" (Київ, 1990) про козацький побут у 17 ст.: боротьба українців з турками; про підступність, зраду, любов; за Ю. Мушкетиком.
- * **ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ** 100 хвилин Ціна: 35 ам. доларів
Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Коцюбинським.
- * **КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ** 100 хвилин Ціна: 35 ам. дол.
Епічний фільм Одеської кіностудії (1988) про князя Данила.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських долярах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерзі, Нью-Йорк і Коннектикут зобов'язує податок. Приймаємо замовлення зі США і Канади на conto кредитових карток Visa, Master Card, та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892